

Két klasszikus konstruktív emlékezetelmélet mai relevanciája: Bartlett és Halbwachs*

I. KONSTRUKTÍV EMLÉKEZETFELFOGÁSOK A PSZICHOLÓGIÁBAN

A mai pszichológiai emlékezetkutatás számos tágabb emlékezeti megfogalmazással, illetve elmélettel érintkezik, melyek a múltnak a biológiai szervezetre gyakorolt hatásától egészen a társas emlékek és a történelem kapcsolatáig terjednek. A különböző emlékezeti metaelméletek rövid felsorolása mutatja, hogy milyen keretbe illeszthető a két itt bemutatott konstrukcionista emlékezetfelfogás (Pléh 2019b).

1. *Az emlékezet mint élő szervezetek sajátossága.* Hering úttörő munkájától kezdve (1870, 1895) Szokolov (1969) és a Nobel-díjas Kandel (2001, 2006) munkájáig sokan kezelik az emlékezetet úgy, mint az élőlények képességét arra, hogy késleltetve reagáljanak a környezetükre, s a memória biológiai meghatározását ez a késleltetés adja. Ebbe a tágabb keretbe tartozik Edelman (1988) felfogása is az immunrendszernek a szervezet múltjára emlékező működéséről. Ami az idegrendszer által megvalósított emlékezeti mechanizmusokat illeti, ezek a javaslatok a soksejtű lények egyetemes működésére építenek, például a szenzitizációra, a habituációra és a kapcsolatképzésre, s az emlékezet és a tanulás kérdését szorosan összekapcsolják (Kandel 2006).
2. *Az emlékezet mint pszichológiai kérdés.* Ebbinghaus 1885-ös munkájától kezdve az emlékezet a pszichológiában mint a múltbéli tapasztalatok újra átélésének kérdése jelenik meg. Ezzel kapcsolatban kialakult egy elementarisztikus (Ebbinghaus), emlékkép alapú felfogás (ennek áttekintésére vö. Danziger 2008). De kialakult egy strukturális, séma alapú megközelítés, mely utóbbit klasszikusan Bartlett (1932) képviseli. Ugyanakkor az elementarisztikus pszichológiai hagyományt már Bergson (1896) is megkérdőjelezte sajátos, személyhez kapcsolt emlékezés feltételezésével. A konstrukcionizmus kérdése ebben az individualisztikus keretben mint az érvényesség, illetve a személyes értelmezettség kérdése jelenik meg.

* Köszönöm Ambrus Gergely, Racsmány Mihály és két névtelen lektor segítő megjegyzéseit.

3. Az *emlékezet mint társas rendszer*. A Halbwachs (1925) által elindított elképzelés az emberi emlékezetet mintegy kiszervezi az emberi csoportokba, amelyek a hagyományaikat emlékezeti gyakorlatokon keresztül valósítják meg. Ez a felfogás az értelmező séma-elképzeléseknek szociális értelmezést ad.
4. A mai *kulturális emlékezetelméletek*, mint például Assmanné (1999, 2008, 2012), összekapcsolják ezt a társas-társadalmi felfogást a kulturális tudás írott átadásával, és eljutnak a kulturális emlékezet szerveződésével kapcsolatos tipológiákhoz.
5. Az *emlékezet eszközökben*, mint az írásban, nyomtatásban, számítógépes rendszerekben és hasonlóknban (Donald 2001a, 2001b, 2017).

A modern pszichológia kísérleti eljárásainak kialakításától és neurobiológiai spekulációitól kezdve a 19. század végétől a pszichológiának szembe kellett néznie azzal, hogy az emberi emlékezetre nézve maga is számos versengő tudomány metszéspontjában találja magát. Az alternatív, a dominánssá váló vagy legalábbis annak tűnő pszichológiai és emberképi felfogások egyik fogódzója a 19. század végétől kezdődően az emberi emlékezet értelmezése volt. Bergson (1897) nevezetes kettősemlékezet-felfogása ebből a szempontból úgy is tekinthető, mint korai próbálkozás az értelem nélküli, emléknymok tárolásán alapuló, illetve a személy érintettségét bevonó, értelmezett emlékezet szembeállítására a *mémoire* és a *souvenir* kettősségével. Rendezetlen és rendezett élet kettőssége (Dienes 1923, Lacombe 1930), de az epizodikus és szemantikus kettősség is megjelenik itt (Eustache–Desgranges–Lechevalier 1994). Bergsontól kezdve mindmáig él a pszichológiában a különböző kettősemlékezetelméletek hagyománya. Maga a kettősség bevonult a laboratóriumi pszichológiába is. Manapság számos, egymást részben átfedő elmélet van jelen az emberi emlékezet idői aspektusait és szerveződéseit tükröződő. Ezekben a kettősségekben pszichológiai és idegtudományi megközelítések egyaránt felvetődnek. Olyan többszörösségekre kell gondolnunk itt, mint a rövid távú és hosszú távú emlékezet, a deklaratív és a nem deklaratív, az epizodikus és a szemantikus, az explicit és az eljárási emlékezet stb. (Kandel–Squire 2009). Egy nagy hatású osztályozás, Tulving (1985) elmélete a tudások hosszú idejű megőrzése terén epizodikus, szemantikus és procedurális emlékezeti rendszereket különböztetett meg. Az 1. táblázat egy korábbi összefoglalásomat mutatja ebből a szempontból.

1. táblázat

Néhány emlékezeti és tudásrendszeri dichotómia a mai pszichológiában (Pléh 2004)

<i>Explicit tudás</i>	<i>Implicit tudás</i>
Kontrollált	Automatikus
Szabály alapú	Elemközpontú
Kategorikus	Epizodikus
Éles határú	Laza határú
Tudásszerű	Készségszerű
Deklaratív	Procedurális

A mai világban ezek a típusok sokszorozódnak. Tulving (2007) egy ironikus dolgozatában 256 emlékezeti típust sorolt fel a sejtemlékektől a vaku-emlékeken át az edidetikus emlékekig.

Dolgozatom nem ebben a taxonómiában akar rendet vágni. Mint történeti kitérő a 20. század első felének két felfogását mutatja be, amelyek az emlékezet megkonstruáltságát, az emlékezés folyamatának jövőre orientáltságát, illetve társas beágyazását emelik ki. Bartlett és Halbwachs egymás mellé helyezésével és részben összehasonlításával azt szeretném megmutatni, hogy a konstruktív emlékezetfelfogások sémaelméleti értelmezése és a társas emlékezetelmélet koncepció egymással kéz a kézben halad. Éppen ezért mai relevanciájuk is párhuzamos. Az emlékezet konstrukciós folyamatai az emberi megismerési folyamatok társas meghatározottságának intim feszültségeit érintik.

II. BARTLETT: A SÉMAELMÉLETEK MINT PRÓBÁLKOZÁSOK AZ ASSZOCIACIONIZMUS MEGHALADÁSÁRA

Sir Frederick Bartlett (1880–1960) a modern brit kísérleti pszichológia tartalmi és intézményi stabilizálója volt. Kétarcú szervező és szerző, de most ennek a két arcnak az egyik oldalát fogom elemezni. Egyik arca a sajátos cambridge-i kísérleti szemlélet kialakítása és szembeállítása a 19. század végi és 20. század eleji német, majd amerikai elementarizmussal és a szigorú kísérletezés eszméjével. A másik arca viszont a második világháborúban a kísérleti pszichológusok által játszott szerepnek megfelelően a számítógépek inspirálta átkódolásokon, információelméleten, jelátvitelen alapuló új laboratóriumi kísérleti pszichológia kialakítása. A Bartlett-archívum jól mutatja ezt a kettősséget. Bartlett e kettőssége számos feszültséget eredményezett mind értelmezésében, mind saját életművében. Mi ebből most az első arculatnál maradunk, a mai konstruktivista felfogások nagyapjánál, aki az elementarizmus elleni elmozdulást mindig *kontextuális keretben* értelmezte. Az emberi megismerést és mentális életet egészes összefüggérendszerben kezelte, beleértve a társas összefüggéseket. Bartlett pszichológiájának legalapvetőbb vonása a laboratóriumi elvonáságtól való el-

mozdulás igénye a *mindennapi élet* és az *értelmesség* irányába. Bartlett a pszichológia tágan értelmezett naturalistája, aki olyan biologisztikus felfogást hirdetett, amely a biologikumot elhelyezi az ember társas létezésébe. Naturalizmusa azt is jelentette, hogy a mentális jelenségeket közvetlenül abban az összefüggésrendszerben vizsgálta, ahol szokásosan megjelennek, s adatszerzésében jegyzőkönyvi részletességre törekedett. Ez a módszertani hozzáállás a 20. század közepén hasonlónak teszi megközelítését Piaget (1950) és az alaklélektan, például Koffka (1935) szemléletéhez, bár a szó filozofikus, fenomenológiai értelmében jóval kevésbé volt szofisztikált, mint az alaklélektanosok.

Témáinak és módszereinek kiválasztását is a naturalista attitűd magyarázta. Bartlett kísérletezett, de meglehetősen alkalmi és impresszionisztikus módon. Az 1930-as években írt intellektuális önéletrajzában a pszichológia nagy iskoláinak, a wundti, az alaklélektani, a behaviorista és a pszichoanalitikus iskolák harca közepette a következőképpen fogalmazta meg saját *ars psychologica*-ja elveit. „A pszichológia haladásának legfőbb barikádszerű akadályai a pszichológiai magyarázat teljességére törekvő rendszerei és sémái” (Bartlett 1936. 50–51). A brit pszichológiatörténész, Hearnshaw ironikusan megjegyezte: „A Bartlett által képviselt cambridge-i stílusú kísérleti pszichológia megpróbált beilleszkedni az introspekció és a behaviorizmus közé.” Ahogy önéletrajzában Bartlett folytatja saját elemzését: „A laboratóriumi cambridge-i pszichológia sosem kötelezte el magát a pszichológiai magyarázat kemény és gyorsan alkalmazható, kikristályosodott sémája mellett. Remélem, ez sosem fog megtörténni.” (Bartlett 1936. 40.)

Bartlett meglehetősen tág, laza funkcionista megközelítést hirdetett a pszichológiáról mint a válaszok biológiai tudományáról, mely válaszok eredetét, történetét, meghatározóit és funkcióit vizsgálja a lelki életben. Mint Johnston (2001) jellemezte ezt a hozzáállást, Bartlett az elmét aktív ágensnek tartotta, s ilyen értelemben igencsak konstruktivista volt. Ugyanakkor, miközben biológiai inspirációi voltak, az egészsleges biológiával szimpatizált. A lelki jelenségeket nem elemi neurobiológiai működésekre akarta visszavezetni, s az elementáris redukcionizmussal szemben fordított utat követett. Ő mint pszichológus emlékeztette a biológusokat arra, hogy melyek azok a lelki életre vonatkozó tények, amelyeket még nem képesek az akkor rendelkezésre álló biológiai apparátusokkal könnyedén magyarázni.

III. AZ EMLÉKEZET KÉT FELFOGÁSA ÉS BARTLETT SÉMÁI

Bartlett nevezetes könyve, *Az emlékezés* 1932-ben jelent meg, s nemcsak a mi szempontunkból, hanem általában a nemzetközi pszichológiai életben is ez tette őt fontos szereplővé, és ez teszi majd az 1980-as évektől újra felfedezett szerzővé. (A kötet magyarul 1985-ben jelent meg.) Bartlett könyve számos szempont-

ból megkérdőjelezte a fővonalbeli pszichológia elfogadott emlékezeti bölcsességeit. Bartlett szakított azzal a felfogással, hogy a mentális folyamatokat szigorúan ellenőrzött laboratóriumi keretek közt kell vizsgálni, lehetőleg szélsőségesen egyszerű anyagokkal, mint amilyenek az értelmetlen szótagok. Ő mindig bonyolult anyagok felidézését vizsgálta, mint például egyiptomi hieroglifák visszaadását, rajzok, mesék, első világháborús eseményekről szóló újságkivágások, vagy krikett-tudósítások felidézését, igen köznapi helyzetben. Maga a komplex anyagok felidézése nem az ő nóvuma. Binet és Henry (1894) már egy nemzedékkel korábban iskoláskorú gyermekeknél vizsgálták a történetfelidézést, úgy értelmezve eredményeiket, hogy a felidézett részek, mintegy a történettel kapcsolatos figyelem dinamómétereként használhatóak. Az, hogy mire emlékeznek a gyerekek, azt mutatja, hogy mi volt fontos a gyerekek számára. Egy másik francia kutató, Philippe (1897) pedig képeknél mutatta meg az állandó dinamikus felidézési átalakulást. Képek rajzban való visszaadása során a személyek a részleteket *redukálják* vagy *kiiktatják*, vagy pedig azok „tisztá és szisztematizált észleléssé válnak, legtöbbször pedig kivonatolódnak és egy korábbról létező típus felé torzulnak el” (Philippe 1897. 487–490).

Bartlett az *emlékezés folyamatát (látszólag) természetes helyzetekben vizsgálta*. Témaválasztásait, a vizsgált anyagokat és módszereket naturalista attitűdje magyarázta. Bartlett továbbra is kísérletező volt, de olyan eljárásokat használt, ahol váratlan időpontokban kérdezte vissza a cambridge-i utcákon sétálgató vizsgálati személyeit azokról a történetekről, amelyeket évekkal előbb adott nekik, vagy személyeket megkért, hogy adjanak tovább egy történetet egymásnak. A személyek olykor nem is tudták, hogy emlékezniük kell arra, amit olvastak. A felidézési instrukció sokszor váratlanul következett be, vagy sok év elteltével. Ahogy a mai szemtanú-elmélet kutatás vezető szereplője Loftus (1981) fogalmazott, Bartlett meglehetősen „*laza*” és „*tág*” jelenségeket vizsgált. Másik helyzetében pedig, amely állítólag a Russellnél matematikát tanuló Norbert Wienerrel sétálgatásai közben fogalmazódott meg, szeriális továbbadást kért kísérleti személyeitől. Ugyanakkor mai értelemben eljárása azért volt „látszólag” természetes, mert ő még leíratta a felidézendő szöveganyagokat vizsgálati személyeivel, ami persze egy újabb hallgatás, illetve írásszerkesztési mozzanatot is bevezet. A technológia nehézségeit és lehetőségeit mutatja, hogy Bartlett, mivel még nem állt rendelkezésre a hangrögzítés, valójában híres szeriális továbbadási kísérleteiben is azt kérte a személyektől, hogy írják le a történetet, s a következő személy ezt a leírt változatot használta.

Az emlékezet kísérleti pszichológiájában Bartlett idején az uralkodó irányzat az volt, amit ma *Ebbinghaus-paradigmaként* emlegetünk, s máig ez az uralkodó minta. Néhány kvantifikálható mozzanattal (pontos felidezés, tévesztés aránya és iránya, felidézési idő) kell minden emlékezeti teljesítményt leírni, alapelveket és számításokat használva. Ennek révén meg kell találnunk az emlékezet végső építőköveit. Kiindulópontunk az emlékkép, vagy a korai „agyi termino-

lógia” bűvkörében az engramm (Semon 1920, Schacter 2001). Az emlékképet ugyanakkor elemeiből kell felépítenünk, a kutatásban dekomponálva azt. Bartlett hozzáállása eltér ettől:

Elvettem az értelmetlen anyagokat, mert más nehézségek mellett, ennek alkalmazása a bizonyítékokat szinte mindig a pusztán mechanikus megismétlés irányába viszi el, s javarészt olyan anyagok használatára törekedtem, amelyekkel a köznapi életben találkozunk. Az általam gyűjtött sok ezer emlékezeti esetben [vegyük észre a naturalista attitűdöt – minden egyes felidézést külön esetnek tart, P. Cs.] a szó szerinti felidezés igen ritka volt. Néhány kivételtől eltekintve, a legkevésbé sem az a helyzet, hogy újra izgalomba kerüljenek egyedi nyomok. A nyomoknak tűnő elemek is dinamikus meghatározottságúak. Beszélhetünk nyomokról, de a világon semmi jele sincs annak, hogy úgy tekintsük, hogy ezek egy pillanatban teljeseek, valahol tárolódnak és valahogyan újra izgalomba kerülnek. (Bartlett 1932. 204, 211–212.)

Ez azt is jelenti, hogy az Ebbinghaus-hagyomány az emlékezetet polcok és tárák téri metaforájában képzei el. Bartlett szakít ezzel, s az idővel bekövetkező átalakulást és változást állítja előtérbe. Ahogy Draaisma (2014. 232–233) népszerű emlékezetkönyvében Esterházy Péter *Javított kiadására* vonatkoztatva említi: „az emlékekről nem szabad úgy gondolkodni, mint egy bankbetétről”.

Ebbinghaus hagyománya, mely mindmáig a pszichológiai emlékezetkutatás uralkodó kerete, technikailag a minél szigorúbban ellenőrzött kísérletezést tartja eszményképnek. A Bartlett-hagyomány lazábban képzei el a kísérleti helyzet feletti kontrollt, és alkalmasszerűen szerez adatokat. Mindkettő kísérleti pszichológia azonban, mindkettő variálja az ingereket, s beavatkozik a helyzetekbe, feltétel-variáló attitűdöt használ. A 2. táblázat összehasonlítja a két hozzáállást.

2. táblázat

Az emlékezetkutatás Ebbinghaus és Bartlett féle paradigmájának néhány szembeállítás
(Pléh 2004 nyomán)

<i>Jellemzők</i>	<i>Ebbinghaus-paradigma</i>	<i>Bartlett-paradigma</i>
tipikus anyag	értelmetlen, mozaikszerű	értelmes, összefüggő
törvények	egyetemes	kontextuális, változó
szándékosság	szándékos	önkéntelen
személyek attitűdje	elementarista	összefüggések, értelem keresése
kultúra	írásos	orális
kutatási helyzet	laboratórium, műszerek	való élet, interakciók
magyarázó elvek	elemek asszociációja	sémák és konstrukciók
adatfeldolgozás	mennyiségi	minőségi

A két felfogás eltérése elsősorban a tudások szerveződésére vonatkozik. Megjelentek azonban alternatív elképzelések az elsajátítás módjára nézve is, sajátos témává vált az, ami rejtve már a fenti szembeállításban is megvolt: az értelmezés, megértés és értelmes sémaképzés szerepe, szemben a magolással. Bartlett saját kutatásait ökológiailag érvényesebbnek tartotta, mint az Ebbinghaus-követőkéét. Bartlett magukban a kutatásokban – a leghíresebb példáját véve – *A szellemek háborúja* című indián mese felidézése során konstruktív folyamatokat mutatott ki. Bizonyos részeket a személyek kihagynak, másokat hozzátesznek, és mindig valamilyen értelmezhető történetmenet felé irányuló racionalizálás figyelhető meg. Ahogy Walter Kintsch (1978. 75) megfogalmazta, „a felidézés egyszerre reprodukív, konstruktív és rekonstruktív, s az alapkérdés az, hogy mely körülmények között, melyik dominál” – mármint ez a fő kérdés az Ebbinghaus-paradigma képviselői számára.

Bartlett a kutatásaiban legtöbbször használt furcsa amerikai indiántörténet (*A szellemek háborúja*) felidőzését úgy értelmezte, mint ami a *jelentés felfedezésére irányuló erőfeszítés* eredménye. Korábbi, elemi képfelismeréssel kapcsolatos vizsgálataiból kiindulva vezette be ezt a fogalmat. Észrevette ugyanis, hogy az emberek az értelmetlennek tűnő képi anyagot, például egy egyiptomi hieroglifát értelmezni próbáltak, ami nem tudatos keresési tendenciát eredményezett. „Az a tény, amikor az értelmezés egyik irányba nem működik, a másik irányba viszont működik, támasztja alá azt, hogy mindegyik a ’jelentés felfedezésére irányuló erőfeszítés’ kifejezést használjuk” (Bartlett 1916. 322).

A mai értelmezés szempontjából szimptomatikus, hogy Bartlett emlékezet-könyvében nem is *memory*-ról, hanem *remembering*-ről beszél. Ezzel akarja hangsúlyozni a konstruktív jelleget és a folyamatot. „Az emlékezés nem számtalan rögzített, élettelen és töredékes nyom újra izgalomba kerülése, [...] hanem képzelettel rekonstrukció vagy konstrukció, mely múltbeli szervezett reakciókra vagy élmények tömegére adott attitűdünk következménye” (Bartlett 1932. 213). Hasonló ez ahhoz a modern váltáshoz, ahogyan Mahr és Csibra (2017) az epizodikus emlékezés kommunikatív funkcióját állítják előtérbe, szemben a Tulving (1985) képviselte felfogással, mely az epizódokat még az értelmezetlen, nyers eseményekkel azonosította.

Az érett Bartlett a jelentéskeresés fogalmát a Sir Henry Head brit neurológustól származó sémafogalomra alapozta. Head (1920) számára a séma egy olyan dinamikus háttér, amely az idegrendszerben lehetővé teszi a saját testmozgások és viszonylagos végtaghelyzetek értelmezését. A testséma saját testünk egészséges leképezése a pillanatnyi helyzet számára. Bartlett az átvétel során módosította ezt a neurológiai fogalmat. Az ő felfogásában a kognitív folyamatok (észlelés, figyelem) kombinációjának eredményeként egy szövegről vagy egy képről vázlatos, egészséges reprezentációk jönnek létre. Egy adott anyag reprezentációjának kialakulását mint átfogó értelmezési sémák befolyásolják a múltbeli tapasztalatok és az általános kulturális keretek. Ebben a megváltozott keretben a séma

fogalmának kettős értelmezése alakult ki Bartlett s az utókor számára. A sémák egyrészt epizodikus vázlatok, csontvázak, amelyeket kiemeltünk az anyagból és ezek irányítják annak további sorsát, például a felidézését. A séma másik értelme maga a csontvázkiemelés folyamata. Ennek során egész múltunk és egész személyiségünk interakcióba kerül az adott anyaggal.

A Bartlett könyvének megjelenése óta eltelt több mint nyolcvan év megmutatta az általa javasolt sematizációs folyamat Janus-arcúságát. Bartlett értelmezőinek egy része a pozitív mozzanatra mutatott rá, vagyis arra, hogy a személyek az anyag értelmét keresik és kapcsolatokat teremtenek eredetileg összefüggéstelen anyagokban is. Mások a torzításra helyezik a hangsúlyt, s Bartlettet amiatt bírálják, mert úgymond az emberi emlékezés szubjektív átalakító és nem valósághű mozzanatait hangsúlyozza. Bartlett furcsa történeteire hasonló sorsa volt saját elméletének. Mindenki saját elvárásainak és az éppen érvényes tudományos elméletének illusztrációjára használja, vagyis Bartlett konstruktívértelmezés-fogalma konstrukciós értelmezések tárgya (Roediger 2000).

Bartlett történeti érdeme az volt, hogy a már korábban megjelent elégedetlenségekkel szemben (Binet–Henry 1894, Müller–Pilzecker 1900), akik az Ebbinghaus-paradigma hiányosságait foltozgatva próbálták orvosolni, Bartlett egy teljesen új hozzáállást képviselt, s ezzel a régi modell kulcsfogalmai, az emlékép és az asszociáció új értelmezéséhez jutott el. Ezzel nem mini-elméleteket produkált, hanem az egész terület alternatív megközelítését alakította ki.

Az 1970-es években Bartlett újrafelfedezésének maga a *séma* fogalma lett a kulcskérdése. Vajon a séma fogalma a felülről lefelé irányuló információfeldolgozási folyamatok mellett szóló érv-e? Gauld és Stephenson (1967) a torzítás-elméletben sokat idézett kutatásai szerint a Bartlett-féle kutatásban csupán azért jelennek meg behozatalok és eltorzítások, mert a vizsgálati személyek a furcsa instrukciók révén laza, liberális attitűddel álltak hozzá a felidézéshez. Ha emlékeztetik őket arra, hogy csak azt mondják, ami tényleg a sztoriban volt, akkor a felidézésekben sokkal jellemzőbb lesz a kihagyás, mint a torzítás. Wagoner (2018) friss monográfiája részben saját munkáira is alapozva (Wagoner–Gillespie 2014) sok részletét feltárja a konstrukcióknak és annak, hogyan kapcsolódik ez a szeriális továbbadáshoz. Kimutatták, hogy ismételt felidézés során vannak önreflexiós folyamatok, amelyek úgy modulálják a rekonstrukciót, mintha az egy társalgási folyamat lenne. Sokan látták ugyanakkor, hogy Bartlettnek megvan a maga jelentősége a modern emlékezetkutatás „pontossági modelljében” is, a szemtanú-kikérdezéssel kapcsolatban felmerült sok vitában. Bergman és Roediger (1999) kimutatták például, hogy motivált személyeknél és egyetemi tananyag-szerű emlékezetű szövegeknél kisebb a felejtés, bár hat hónap alatt a felidézési teljesítmény 60%-ról így is 20%-ra csökken. Ugyanakkor a nagy torzítások nem növekednek az ismételt felidézések alatt. Roediger és munkatársai (2014) összehasonlították Bartlett két kedvenc módszerét, a megismételt felidézést és a sorozatátadást. Alátámasztották Bartlett alapvető gondolatmenetét.

Négyperces szünetek mellett négyszeri felidézésnél 50%-os volt a teljesítmény, ugyanakkor szeriális átadásnál ez 20%-ra csökkent. Vagyis az átalakítások és torzítások legfőbb oka az átvitel.

Mások, radikális konstrukcionisták – mint Edwards és Middleton (1987), Middleton és Crook (1996) – épp azt vetik Bartlett szemére, hogy túl szigorú volt. Nem tette lehetővé, hogy a partnerek szabadon beszélgessenek egymással az átadás során, sőt, igazából írásos anyagok továbbadását vizsgálta. Amint azonban Morin (2016) – részletesen elemezve a laboratóriumi szeriálisfelidezés-helyzet korlátait – kimutatta, van itt néhány valódi antropológiai mozzanat is. A szeriális felidezés legalább két ok miatt nem tekinthető a kulturális átadás modelljének. Tipikus kulturális átadási helyzetben mindig van mód a visszacsatolásra és mindig különböző párhuzamos csatornák működnek. A pletyka sosem egyetlen forrásból ér el minket. A pletykák különböző csatornákból érkeznek, és éppen azt ellenőrizzük valóságos pletykák esetén, hogy nem ugyanaz-e a forrás.

A nyolcvanas évek kognitív pszichológiája, mint Brewer (2000) résztvevői beszámolója összegezte, felfedezte Bartlett sémafogalmát. Wagoner (2018) Bartlett-monográfiája szerint ezek a kognitív változások nem mindig „jó irányba” haladtak. „Ahogy a séma fogalma konstruktívan rekonstruálódott egy testbe illeszkedő, dinamikus, idői, egészes és társas fogalomból, annak ellenkezőjévé vált. [...] A séma statikus tudásszerkezet lett, ahol különböző üres helyekről, vagy csomópontokról van szó, s azt elszakították a világban működő organizmustól” (Wagoner 2018. 136–137.).

Ez többé-kevésbé igaz. Rumelhart és Ortony (1977) klasszikus bemutatásában a sémák négy alapvető jellemzőjére elmondható ez a statikusság.

A sémáknak változóik vannak.

A sémák egymásba illeszthetők.

A sémák minden absztrakciós szinten a tudást képviselik.

A sémák tudást és nem definíciót képviselnek.

Rumelhart (1980. 40) azonban ezt kiegészítette két dinamikus mozzanattal is.

A sémák aktív folyamatok.

A felismerést mintaillesztés révén valósítják meg.

Pszichológiai szempontból ma már látjuk, hogy az emlékezés folyamatai nem tekinthetők az égen járkáló Don Quijote, de a földhöz ragadt Sancho Panza szempontjából sem. Mindkét irány működik. A „séma” meglehetősen laza, Bartlett által bevezetett fogalma lehetővé teszi, hogy ezt a Neisser (1976) által hangsúlyozott értelmezési ciklusrendszerben a belső, felülről lefelé ható tényezők metaforájaként tekintsük. Bartlett a modern, konstrukcionista emlékezetfelfo-

gások fontos inspirációjává is vált. Ahogy Middleton és Crook (2006) boldogan megjegyzik – és amint már Bartlett kiemelte –, az állandóan változó környezetben a szó szerinti felidézés igen jelentéktelen. Ezeknek a szociális konstrukcionistaknak a Bartlett-modell elméleti háttér volt. Ahogy a pszichoanalitikus Erdélyi is fogalmaz Bartlett és a pszichoanalitikusok által képviselt mentális dinamika viszonyát elemezve: „A megismerés az észleléstől az emlékezetig átfogóan konstruált. Töredékes valóságunkat strukturáljuk azzal, hogy kihagyunk, illetve feldolgozunk töredékes információkat. Intellektuálisan és érzelmileg is értelmezzük a világot.” (Erdélyi 2006. 111.)

IV. A SEMATIZÁCIÓ TÁRSAS MOZZANATAI

Bartlett könyvének címében is használja a „szociálpszichológia” kifejezést. Valóban az volt a célja, hogy összekapcsolja egymással a kísérleti és a szociálpszichológiát. Bartlett számára a kultúra tágabb értelmező rendszerként biztosítja a történetmegértést, mintegy a megértést és felidézést irányító egyéni rendszer részévé válik. A kísérletező csak akkor tudja megérteni, hogy mit is csináltak a kísérletben részt vevő személyek, ha egész kulturális háttérüket is értelmezi. A kulturális mintázatok ebben a felfogásban nem zavaró tényezők, melyeket a kísérletezőnek redukálni kell, hanem használnunk és kutatnunk kell őket. Ebben a tekintetben Bartlett mind a mai kulturális, mind a mai ökológiai szemlélet előfutárának tekinthető.

Mindeközben elkötelezett társas elméletalkotó volt. Számára a laboratórium a társas élet kiegészítője volt, s nem az elszigetelődés és a kontextustól való megfosztás területe.

A laboratóriumnak olyan helynek kell lennie, ahol dolgozunk, s nem ahol élünk. Nagyon hiszek abban, hogy milyen értéke van annak, ha a diákok egy olyan társas csoportba dobjuk be, mely nem ismerős számára, mert úgy gondolom, hogy ez minden egyénél jobban stimulálja a valódi emberi reakciók megfigyelését. Továbbmenve, amit első kézből megismertem társas kapcsolataim során, azt fogom behozni a laboratóriumba, és azt fogom vizsgálni pontosabb körülmények között. (Bartlett 1936. 51.)

Ez a szociális mozzanat Bartlett számára a kezdő kutató afrikai tapasztalataiban jelent meg, amelyeket egy könyvben is rögzített. A könyv máig az antropológiai ihletésű megfigyeléseken alapuló kultúraközi pszichológia alapmunkája (Bartlett 1923). Mint Wagoner (2018) Bartlettről szóló monográfiájában kifejti, Bartlettnak az emlékezetre nézve is igen fontos konstrukcionista üzenete volt. A konstruktív emlékezeti folyamatok ebben a felfogásban nem kivételt, hanem szabályt jelentenek, s egyben azt is indikálják, hogy az emlékezet inkább jövőre orientált, mint a múltra.

Bartlett visszatérő, átfogó témája a kultúraközi pszichológia igénye. Bartlett saját, törzsi társadalmakkal kapcsolatos afrikai megfigyeléseit szembeállította a korban népszerű, Lévy-Bruhl által képviselt, primitívmentalitás-fogalommal. Bartlett ismerte Lévy-Bruhl (1910, 1923) munkáit, úgy vélte azonban, hogy a szerző a kontextus ismeretének hiányában (és Bartlettnak abban teljesen igaz van, hogy Lévy-Bruhl sosem járt azokon a területeken, ahonnan ún. primitív mentalitási adatait meríti) arról is megfélekedzik, hogy az ún. primitíveket nemcsak a mai köznapi emberrel, hanem egy terület tudós ismerőseivel is összevesse. „A vadak magyarázatokra, racionalizációkra törekednek, akárcsak mi. Továbbmenve, ugyanúgy járnak el, mint mi, amikor speciális eseményeket valami mással kapcsolunk össze, mégpedig valami általánosabbal, mint amit magyarázni szeretnénk. [...] Különlegesen stresszes időkben a vadak is túllépnek a megfigyeléses magyarázaton, és olyan racionalizációkat hoznak elő, melyek túlmutatnak a szokásos megfigyelés keretein” (Bartlett 1923. 285), s ilyenkor lépnek fel a mitikus gondolkodás jellegzetes belső ágensei, átalakulásai stb.

Későbbi emlékezetelméletének fényében egyáltalán nem meglepő, hogy korai kultúrközi munkáit főleg népmesékkal kapcsolatban végezte. Azzal foglalkozott, hogy mi alakítja a népmeséket és hogyan működnek a kulturális tranzakciók (Bartlett 1920). Általános üzenete igen világos volt. Óvatosan kell használnunk a kulturális közösségek összevetése során a primitívség fogalmát. Bartlett szerint, számos köznapi kérdésben mi is ugyanolyan mágikusak vagyunk, mint az ún. primitívek, s nincs semmi ugrás a primitívek és a modern emberek között. Ahelyett, hogy állandóan a primitívségre utalnánk, inkább arra kell törekednünk, hogy a kultúra terjedésének és a szociálpszichológiának az egyetemes törvényeit alkalmazzuk a mentális jelenségek ténylegesen megfigyelt szerveződéseinek egy adott kultúrában.

Tehát nincs szükségünk arra, hogy primitív képzeletről, hiedelmekről és gondolkodásról és hasonlókról beszéljünk, mintha ezek mint pszichológiai válaszok másfélék lennének a primitíveknél, eltérnének a modern gondolkodástól. Ehelyett azt kell vizsgálnunk, hogy a képzelet, gondolkodás, hiedelem és más jellegzetes emberi válaszok hogyan függenek dominanciájuktól, egy kultúra különböző szakaszaiban elfoglalt helyüktől. (Bartlett 1923. 23.)

Látott természetesen történeti eltéréseket. Láttam, hogy a csoportok és tagjaik közti kapcsolatok a modern társadalmakban bonyolultabbá válnak, éppen azért, mivel mi sokkal több csoportnak vagyunk a tagjai, mint az ún. primitív személyek.

Ha a primitívektől a modernek felé haladunk, a csoporttagságból származó befolyások, különösen pedig a csoporteltérésekből származóak, az emberi viselkedés egyre bonyolultabb meghatározóivá válnak. Ez főleg annak köszönhető, hogy a csoportok egyre differenciáltabbak lesznek, és még inkább annak, hogy kialakulnak azok a kom-

munikációs eszközök, melyek a társas egyént számos csoport tagjává teszik, melyek mindegyike, vagy legalábbis melyek közül sok egymással is kapcsolatban van. (Bartlett 1923. 257.)

Munkásságában Bartlett saját kulturális inspirációinak megfelelően mindig mutatott valamiféle antropológiai érdeklődést. Ez még későbbi, a gondolkodásról szóló könyvében (Bartlett 1958) is jellemző lesz. Az érdeklő majd, hogy mi is vezeti konkrétan Helmholtzt az idegi ingerület terjedésének megmérésére. Továbbá az is, hogy mi vezette saját magát a sémafogalom bevezetésére a pszichológiában, mik voltak azok a tényleges élethelyzeti lépések, amelyek erre inspirálták. Bartlett a szociális és a kulturális mintázatok között megfeleltetést hirdetett. Arra volt kíváncsi, hogy mitől válnak bizonyos kulturális mintázatok ellenállóbba a változásokkal szemben, és sajátosan, mitől válik a stabilizált népmese oly központi egy adott kultúrában. Ami a terjedési mintákat illeti, Bartlett már korán rámutatott a személyközi kapcsolatok, az asszertivitás és az ön-alávetés jelentőségére.

Sokáig eltekintettünk Bartlett szociálpszichológiai vonzalmától, pedig évtizedekig ő maga is szemináriumot tartott az etnográfia, az antropológia, a szociálpszichológia és a kísérleti pszichológia viszonyáról. Kashima (2000. 384) rámutatott arra, hogy Bartlett egy valódi, ígéretes és egyedi hagyományt indított el a szociálpszichológiában, amelyet jórészt elfelejtettünk. „Bartlett korai programja érdekesen előremutató. Egyszerre volt szociális és kulturális, s e két mozzanat dinamikus integrációja felé mutat. Olyan pszichológia felé, mely komolyan veszi a szociális rendszereket, a kulturális mintázatokat és az idői dinamikát. A korai Bartlett e három mozzanatának felismerése nemcsak új módon olvastatja velünk Bartlettet, hanem elősegítheti egy valóban kulturális megalapozottságú szociálpszichológia kialakítását.”

A konstruktív folyamatok a kulturális kutatásban a stabilizáció kérdéseként merülnek fel. Miként két antropológus, Sperber és Hirschfeld (2004. 45) fogalmaz, a kulturális variáció és a stabilizáció együtt járnak.

A stabilizációnak két alapvető forrása van: a társas ellenőrzés mechanizmusai, mint a konformitás, valamint a kognitív preferenciákat mutató sajátos moduláris rendszerek. A kulturális reprezentációk terjedésének, stabilizációjának és evolúciójának számos oka van. Elősegítik vagy hátráltatják demográfiai és más ökológiai feltételek, különösen a környezet ember alkotta mozzanatai, valamint a vallási, nevelési és politikai intézmények. Egyetértünk a standard társadalomtudománnyal, a kultúra nem nagybetűvel írt emberi pszichológia, s nem sok értelme van a kultúra pszichológiai redukcionista magyarázatára törekedni. Ugyanakkor hiszünk abban, hogy a pszichológiai tényezők alapvető szerepet játszanak a kultúrában.

A kulturális kutatás és a tulajdonképpeni pszichológia közti együttműködést hangsúlyozó kilencven éves Jerome Bruner (2008. 40) világosan látta itt a külső-belső viszonyokat.

Vajon tudunk-e kulturálisan pucér embereket vizsgálni? Bár még ekkor is megmaradna az a kérdés, hogy hogyan is kerül a fejekbe a kultúra. Szerintem valami áthatolhatatlan összehasonlíthatatlanság van a kultúra és az egyéni elme között. Ugyanakkor meggyőződésem, hogy felszínes marad, ha nem egyenesen abszurd az olyan pszichológia, amely kizárja az egyén kultúrába ágyazottságát. Ugyanolyan abszurd, mint az az antropológus, aki eltekint az emberi természet egyetemes vonásaitól, mert most éppen Baliban napozik. Mindezzel együtt nem volt könnyű a pszichológusoknak megküzdeniük a kultúra fogalmával, az antropológusoknak pedig az emberi természet általánosított felfogásával.

Bartlett modern újrafelfedezése során a Saito (2000) által szerkesztett kötet elhelyezte Bartlettet mind az antropológiai múlthoz, mind a kulturális pszichológia és a társas konstrukcionizmus mai helyzetéhez viszonyítva. Wagoner (2018) új áttekintése elhelyezi Bartlettet a mai társadalmi konstrukcionizmus-viták keretében. Wagoner arra használja Bartlettet, hogy megmutassa, a kultúrának biztosan van hatása mentális műveleteinkre. Mentális életünknek ugyanakkor vannak egyéni jelentéskonstruáló erőfeszítései. Az emlékezetet, vagyis Bartlett legismertebb témáját illetően Wagoner alapvető üzenete az, hogy a konstruktív emlékezeti folyamatok nem kivételt, hanem szabályt jelentenek, s azt jelzik, hogy az emlékezet inkább a jövőre, mintsem a múltra irányul. Bartlettet mint a kulturális minták stabilizációjának és terjedésének esettanulmányát mutatja be. Bartlett már könyve bevezető fejezetben kifejti, hogy az odakint található társas mintázatok és az idebent fellelhető mentális sémák kéz a kézben haladnak. „Bartlett az emlékezést kiemelte a fejből, és a szervezet és környezete közötti viszony kibontakozásába helyezte el” (Wagoner 2018. 8). Ennek a kétarcúságnak modern értelmezése a Dan Sperber (2001) által népszerűsített és kialakított reprezentációs epidemiológiai elmélet. Sperber szerint sajátos összjáték van az egyéni elme és a társas eloszlás között, ami meglehetősen hasonlít Bartletthez.

Amikor kultúráról beszélünk, akkor széles körben megosztott, hosszú ideig érvényes reprezentációkra gondolunk elsősorban. Nincs ugyanakkor valamilyen küszöb, valami határ az egyik oldalon a kulturális reprezentációk, a másik oldalon pedig az egyéni reprezentációk között. A reprezentációk többé vagy kevésbé széles körben tartósan megosztottak, így többé vagy kevésbé kulturálisak. A kultúra magyarázatát tehát a következő kérdésre adott válasz jelenti: Miért sikeresebbek bizonyos reprezentációk egy emberi populációban? Miért „csípjuk fel őket” könnyebben, mint másokat? (Sperber 1996. 57–58.)

Fontos mozzanat Bartlett mint szociális gondolkodó értelmezésében, hogy a társas konvenciókon alapuló konstrukcióval, a rövidítéssel, a racionalizációval kapcsolatban talált legfontosabb adatok Bartlettnél olyan szövegekkel kapcsolatosak, amelyek kulturálisan idegenek voltak az olvasók számára. Erre azért is érdemes emlékeznünk, mert a sémák értelmezése a kognitív pszichológián belül a történetek révén vált végleg társassá. Az 1970-es évektől kezdve a modern sémaelméletekben a narratív anyagok felhasználását a folklór, az irodalomtudomány és a kognitív pszichológia együttes alkalmazása motiválta egy általános nyelvészeti ihletés közepette. Mindez a naiv társas szándéktulajdonítás elméletéhez vezetett. A modern emlékezetpszichológiába a narratív gondolatok más területekről jöttek, és hamarosan olyan általánosságokban fogalmazódtak meg, mint az antropomorf sémák alkalmazása, s a történetmondás kapcsolata naiv személyiségfogalmunkkal (Pléh 2003).

Az orosz folklorista, Vlagyimir Propp (1928–2002) nagyjából ugyanakkor dolgozott, mint amikor Bartlett a történetsematizációs, diffúziós kérdésekkel foglalkozott. Propp (1928/1995) azt vette észre, hogy az európai népmesekincs fantáziadúsnak tűnő világa mögött szigorú szabályok rejtőznek. Az európai népmeséknek jellegzetes vázuk van, korlátozott számú szereppel vagy funkcióval. Ma ezeket a szerepeket úgy tekinthetjük, mint sajátos attraktorokat, amelyek az emberi cselekvés szerveződésével és motívumrendszerével kapcsolatos népi pszichológiai fogalmakhoz kapcsolódnak. Ezt a Propp által elindított fonalat vette fel két nemzedék múlva, Propp újrafelfedezése során Colby (1973) eszkimó népmesék korpuszát elemezve. Az akkoriban domináló generatív grammatika nyelvfelfogását kiterjesztve a történetekre, Colby az eszkimó mesék generatív nyelvtanát hozta létre, mint egy történetekre alkalmazott, újrairó szabályrendszert. Ennek lényege, hogy egy mese egy motivációs rendszer vázolásából áll (vagy nincs *hal*, vagy nincs *nő*), és a hős egymást követő próbálkozások sorozatán keresztül jut el a célhoz, ti. a halhoz vagy a nőhöz. Colby ezt összekapcsolta egy kulturális elmélettel is. Az ismételt történetmintából kiemelünk egy sémát és egy vonatkoztatási rendszert, s azután ezt használjuk az új események értelmezésére. „A kognitív minták konstruálása egyszerre fakad az emberi élet küszöb alatti észleléséből, valamint a rendelkezésre álló kulturális modellek hálózatával kapcsolatos tapasztalatából. A megmintázott és kódolt, sűrített, készen kapott kulturális modellek azonban jobban megvilágítják ezeket a mintákat. (Colby 1966. 798.) Vagyis az ő felfogásában a történetszerkezet a köznapi társas valóságról ad sűrítmenyt.

A történetek új, strukturális megközelítése hasonlít Bartlett felfogásához, akkor, amikor a mögöttes társas sémaalkotást és korlátokat keresi, fél évszázad múlva azonban sokkal nyelvibb és strukturalistább módon. A narratív mintázatok azért váltak kulcsfontosságúvá a kognitív pszichológiában, mert azt ígérték, hogy a Bartlett által felvetett, meglehetősen labilis megalapozottságú, sérülékeny sémafogalom szigorúbb lehorgonyzását teszik lehetővé. A Propp és Colby

által megihletett kognitív pszichológusok egy naiv szociálpszichológiához jutottak el. Rumelhart (1975), Mandler és Johnson (1977), Thorndyke (1977), valamint Kintsch és Van Dijk (1978) munkáikban felidézési minták magyarázatára használták fel a történetnyelvtanokat. Többnyire formális nyelvtant javasoltak a sztorik jellemzésére, s ez adott magyarázatot a történetre való emlékezés során megfigyelt sematizációra, ahol a hierarchia és egyes szerepviszonyok váltak döntővé. Jobban emlékszünk a történet-hierarchia felső szintjeire és a ténylegesen sikeres cselekvésekre, mint a végrehajtó részletekre, vagy a belső mérlegelésre. A formális modellek rövid dominanciája után az erőfeszítések a mai szociálpszichológiához, különösen a szándékos cselekvésmintázat tulajdonításhoz fordultak magyarázatért. Black és Bower (1980), valamint jómagam (Pléh 1987, 1988) kimutattuk, hogy a Schank (1975, Schank–Abelson 1977) által javasolt a társas cselekvés motivációs szerkezetéből kiinduló okságháló-modellnek sokkal nagyobb prediktív ereje volt a felidézési mintázatok vonatkozásában, mint a pusztán formai alapú modelleknek. Graesser (1996) pedig kimutatta, hogy a szöveg-megértés során az oksági és a naiv, szándéktulajdonító modelleket kiegészítő módon használjuk. Emberi cselekvésekre (*Miért csókolta meg a fiút?*) a szándéktulajdonító attitűdöt alkalmazzuk (*Mert tetszik neki*), fizikai eseményekre (*Miért esett le a kő?*) oksági mintázatot (*Mert lecsúszott a polcra*) alkalmazunk. Történetek megértése során e szerint mozgósítjuk naiv szociálpszichológiánkat a társas cselekvésre és a szokásos cselekvési motívumokra nézve. Koherenciát úgy találunk, hogy ezeket a motivált cselekvési sémákat a történetre vetítjük. A történetek rejtett koherenciáját a hős problémamegoldási útja kreálja.

Érdekes gondolatiminta-találkozásról volt szó akkor, amikor a struktúrákra éhes kognitív pszichológusok az emberi cselekvés e naiv elméleteihez kellett hogy forduljanak annak értelmezése során, amit Bartlett egyszerűen sematizációnak nevezett. Fejlődési perspektívából tekintve ez a hozzáállás azt sugallja, hogy a külső, való életbeli események, a hősök belső élete és az elbeszélő reakciói közti kapcsolat elősegíti a valóságos világ és a mentális valóság megkülönböztetését. A történeteknek ez a mozzanata azt eredményezi, hogy az elbeszélés központi szerepet fog játszani személyes mivoltunk konstruálásában. Az elbeszélések nem pusztán beszámolók, hanem olyan perspektíva-adó mozzanatok, amelyek lehetővé teszik mindannak értelmezését, ami velünk történt (Bruner 2008). Bartlettben azt keressük, hogy az életszerű kísérletezés mit is mond a pszichológus számára. Az életszerű kísérletezés eredményeként az emberi hagyomány, az emlékezés és az Én közötti intim viszonyokat keressük meg (Pléh 2003, 2012).

Racsmány Mihály (2019) hívta fel a figyelmet a Bartlett-féle sematizáció és az önéletrajzi emlékezet fogalmi rendszerének összefüggésére. Conway és Pleydell-Pearce (2000) szerint az emlékek olyan konstruktumok, amelyek epizodikus emlékekből és önéletrajzi emlékezeti tudásból konstruálódnak.

Az önéletrajzi emlékezeti rendszer felépülése és működése az a kutatási terület, ahol a mai kísérleti pszichológia beépíti a bartletti módszereket és elemzési szempontokat. Ez jelenleg a pszichológiai és részben idegtudományi irodalom, ahol megjelenik a társas mozzanat [...], és ahol az empirikus módszerekkel és klinikai, idegrendszeri adatokkal [...] is alátámasztott elméleti modellek formájában tetten érhető mindaz, ami az emlékezés és az Én közötti intim viszonyok keresését összekapcsolja a sematizációval. (Racsmány 2019. 2.)

V. AZ EMLÉKEZÉS TÁRSAS KERETEI MAURICE HALBWACHS ELMÉLETÉBEN

Maurice Halbwachs (1877–1945) a pszichológia felől tekintve a francia radikális szociológista elmélet legjelentősebb képviselője, az *emlékezés szociális kereteinek* kidolgozásával alkotott maradandót. Bartlett-tel összehasonlítva ő nem kvalitatív kísérletező, hanem fenomenologikus elemző. Halbwachs abba a vonalba tartozik, amit az európai eszmetörténetben Bergson, Freud, Proust, vagy a trieszti szépíró Italo Svevo képvisel, akiknek az emlékezet iránti érdeklődése társadalmi okokra vezethető vissza, az első világháború előtti, majd később a két világháború közötti Európa gyökeres társadalmi és etnikai változásainak, a folytonosság megszakadásának köszönhető (Namer 1994. 1999).

Halbwachs megközelítését a pszichológusok a Bartlettéhez hasonló, a jelen-tésen alapuló sémaelméletek szociális változataként értelmezik. E felfogás radikális változatai szerint a „nyers emlékek” (ha egyáltalán vannak) mindig egy társas szűrőn mennek keresztül, ami révén az emlékezés folyamata mindig az emlékezet ügynökeiként betöltött társas szerepeinkhez kapcsolódik. Ha például egy gimnáziumi osztálytalálkozón vagyok, gondolatáramlásom természetszerűen egy vagy két nemzedékkel korábbi eseményeket, helyeket és személyeket fog előhozni, és az emlékek előhívását meghatározza az osztálytalálkozó kontextusa. Emlékezetünk abban az értelemben is kollektív, hogy a csoporttagok emlékei és emlékezeti módjai normát hoznak létre, és a múlt rekonstrukciója konvergálódik. Halbwachs (1950) szerint mind a kronológiai (ma azt mondánánk, hogy önéletrajzi), mind a fogalmi (Tulving 1985 nyomán, ezt ma szematikainak neveznénk) emlékezeti szerveződés a csoporthoz tartozásból származik és a csoporttevékenységek megszervezéséből.

VI. A KOLLEKTÍV MEMÓRIA FOGALMA

Halbwachs a pszichológia szempontjából a társas redukcionizmus radikális hozzáállását képviseli. Az egyén társadalmi mozzanatok hordozója, s pusztán a társas reprezentációknak és a szabálykövetésnek a találkozási pontja. Ahogy francia antropológus elemzője írta róla:

Halbwachs szerint, akárcsak Simmel szerint [aki előfutára volt, az élet iróniája, hogy Halbwachs 1919-es kinevezése előtt a strasbourgi német egyetemen Simmel volt a szociológia professzora – P. Cs.], az egyén pusztán a csoportok találkozási pontja, a csoportok metszete. Cselekvései révén az egyén meg tudja változtatni az *emlékei* leltárját; ezek az *emlékek* azonban csak annak révén tulajdonai, hogy különböző családi, politikai, gazdasági és vallási társas csoportok kollektív emlékezetéhez tartoznak, mivel a múltnak csupán ezek a csoportok a megőrzői. Vagyis a képzetek kiválasztását az egyénnél a külső tényezők irányítják, ennek forrása nem belső. (Bastide 1970. 91.)

Halbwachs a társadalmi mozzanat jelenlétét és uralmát egy kulcsfogalom, a *kollektív emlékezet* (Halbwachs 1925, 1950, 1968, 1980, 1992) köré csoportosítva dolgozta ki. Gimnazista korában Bergson diákja volt, érett kutatóként pedig Durkheim követője.

Durkheim hitt abban, hogy a társadalmi reprezentációk erős meghatározói az egyéni elmének, mégis hagyott helyet az egyéni tényezőknek a szociális determináció értelmezésében. Durkheim (1898) szerint az egyéni elme kialakításában, az egyéni reprezentációk valahogyan kombinálódhatnak a társas reprezentációkkal. Kortársai javarészeinek triviális pszichologizmusával és individualizmusával szemben ez meglehetősen radikális volt. Halbwachs viszont strasbourgi versenytársával, Blondell-lel (1928) vetekedve a szociális modellálás terén még radikálisabb akart lenni. Nem egyszerűen a társas reprezentációk elsőbbségét hirdette, hanem azt, hogy a lelki élet minden mozzanatát áthatja a társas elem. Önmagára hagyva lelkünk üres vagy legalábbis szervezetlen lenne.

VII. A KOLLEKTÍV EMLÉKEZET SZERKEZETE

Halbwachs megértéséhez fontos kiemelnünk, hogy miközben Durkheim radikális irányát követi, metaforái abban nem Durkheim vonalán maradnak, hogy a társas tényeket nem tárgyakként kezeli. Számára az emlékezet társas mozzanata intencionalitási kérdés, a külső és belső tárgyak közti kapcsolattal függ össze. E tekintetben a német filozófiában igen járatos Halbwachs Husserl hatását is mutatja. Az emlékezet társas kereteit (franciául *cadres*) Halbwachs mind Bergsonnal, mind a pszichoanalitikus felfogással szembeállítja. Mindkét vonatkoztatás fontos számára, hiszen mindkettő emlékeink belső világának legintimebb

mozzanataival foglalkozik. Bergson számára a valódi emlékek személyes világa arra szolgált, hogy az egyéniséget elválassza az anyagi világtól. Bergson (1896) szerint az Én két sztenderdjével élünk. A fontosabbik a valódi belső Én, míg a másik Én életünk a társadalom számára konstruálva. Halbwachs viszont Durkheim értelmezéseként az javasolta, hogy a Bergson által feltételezett belső Ént erre a másikra, a szociális Énre vezessük vissza. Halbwachs-nál a tiszta reprezentáció bergsoni eszméje társas értelmezést kap. Az emlékezés köznapi jelenségeit akarja társas módon értelmezni, míg Bergson számára a tiszta emlékek a testetlen karteziánus elme létezésének lettek volna bizonyítékai. Halbwachs számára viszont annak bizonyítékai, hogy individualitásunk pusztán látszólagos. Illúzió azt hinni, hogy saját életünket éljük, és saját életünket álmodjuk.

Emlékezetről alkotott felfogását egyszerre befolyásolta Bergson kettősemlékezet-felfogása és Durkheim gondolata arról, hogy a pszichológia és a szociológia mintegy kiegészítik egymást. Namer (1994) elemzése rámutatott arra, hogy Halbwachs egyszerre azonosult érzelmileg és intellektuálisan is Bergsonnal, ugyanakkor kritikusan el is vált tőle. Nővére, Jean Alexandre (1949) úgy jellemezte Halbwachs hozzáállását, hogy miközben Bergson befolyásolta, egész életében ettől a befolyástól szeretett volna megszabadulni. Fokozatosan arra törekedett, hogy a durkheimi objektivista szociológiai trendet, beleértve saját kiváló statisztikai tudását, összekapcsolja azzal a gondolattal, hogy a társadalmi tudatot kell vizsgálnunk. A Durkheim által javasolt társadalmi tények Halbwachs számára *társas természetű mentális tényekké* válnak. A Bergson javasolta közvetlen tudati tények pedig Halbwachs társadalmi morfológiájában a *társadalmi tudat* közvetlen tényeivé válnak. Ugyanakkor a francia antropológus, Bastide, aki Brazíliában az afrikai vallási gyakorlatok fennmaradását vizsgálta, rámutatott arra, hogy bírálunk kell Halbwachs olyan értelmezését, amely az egyént teljesen elveszejtí. „Az egyén nem pusztán a csoportok találkozási pontja, a csoport személyek közötti csere helye is. Mindenkit olyan tevékenységek jellemeznek, amelyek során ingereket kap másoktól, válaszokat vár el másoktól, és ezek az aktivitások egymást kiegészítő hálózatot hoznak létre.” (Bastide 1970. 95.)

Halbwachs kollektívmemória-felfogása az emlékezet Bergson (1896) által tételezett két típusának, a pusztá szokásrendszernek és a tiszta emberi emlékeknek a kettősségét értelmezi társas, illetve szociológiai módon.

Halbwachs kétségtelenül Bergsonból indult ki, számára azonban az volt fontos, hogy a pszichológiai tudattalant egy másik elvvel ruházza fel, társas gondolkodássá téve. Halbwachsot nem a felejtés érdekli, mint Bergsont, hanem az emlékek megőrzése; az egyén az emlékeket azoknak a csoportoknak a titkos leltárából használja, amelyeknek maga is tagja; felejtés csak e csoportok halála vagy felbomlása esetén áll elő. (Bastide 1970. 93.)

Halbwachs átveszi Bergsontól az elégedetlenséget a kísérleti pszichológia elementarista redukcionizmusával szemben. Ezt az elégedetlenséget azonban nem az anyagi mozzanatoktól függetlenedő individualitás irányába fejleszti, hanem a tudat nem individualisztikus értelmezésének irányába, a pszichológia egészeinek szociális redukcionizmusa felé, mint Bastide (1970) értelmezi. Halbwachs (1918) strukturális tekintetben is újraértelmezi Bergsont. Számára nem elégséges a kettős emlékezeti rendszer Bergson által javasolt változata. Halbwachs szerint ugyanis nincsenek „nyers emlékek”, melyek értelmeződnének az egyéni tudat által. Minden emlék szükségszerűen értelmezett, és ezt az értelmezést szociális tényezők határozzák meg. E tekintetben Halbwachs mind Bergsonnál, mind Durkheimnél radikálisabb.

Halbwachs számára a szociológia feladata a tudat vizsgálata, ahogy az a társas létben megjelenik, és annak a sajátos társadalomnak a leírása, együtt annak körülményeivel (nyelvével, intézményeivel, emberi jelenlétével és hagyományaival), ami lehetővé teszi mindegyik tag tudatát. Magunkról csak másokon keresztül és mások számára tudunk gondolni [...]. Durkheim az értelmet a társadalomból vezette le, és Halbwachs arra mutat rá, hogy ez az értelem az emberi működésmód eredménye. Annak a működésmódnak az eredménye, mely egyedülálló módon megvalósítja és lelkesíti a társas létet. (Alexandre 1949. 6.)

Mind Bergson, mind Halbwachs számára az emlékezet eszköz egy pozitivista materialista világnép meghaladására. Céljaik azonban eltérőek. Bergson az egyéni tudat függetlenségét akarja bizonyítani, Halbwachs viszont a társas reprezentációk elsődlegességét és erejét. Halbwachs számára a kollektív, közösségi pszichológia külső intézményeinkben érhető tetten.

A kollektív pszichológia számára a kiinduló adat a csoport, és a különböző társas közegekben a közös tendenciák és reprezentációk, illetve a közösségi pszichológiai állapotok megértéséhez nem fordul az egyénekhez. Elsősorban az egyéni elmén kívül találja meg ezeket, intézmények, szokások, hiedelmek formájában és struktúrájában, s a csoport olyan termékeiben, mint a tudomány, a nyelv, a művészet és a technológia. Azonosítja ezeket a mozzanatokkal azokban a szociális elemekben is, amelyeket magunkban hordozunk. (Halbwachs 1939. 815.)

Ahogy amerikai közönségének fogalmazott: „A mentális eseményeket saját vonatkoztatási keretükbe kell visszahelyezni, vagyis abba a társas keretbe, amelynek részei, ahhoz, hogy a kollektív mentális állapotok valódi természetét kimutassuk. Mindezzel egy szélesebb és következetesebb képet kapunk, mint amilyet az introspektív pszichológia adott számunkra.” (Halbwachs 1938. 623.) Pszichológus riválisa, Charles Blondel (1928) azt hirdette, hogy emlékeink anyaga vagy reziduuma egyéni, és pusztán a keretei társasak. Halbwachs szerint

azonban intencionális tartalmait tekintve, emlékezetünk anyaga is társas jellegű, nincsenek „nyers emlékek”. Ez a szociális intencionalitás teszi lehetővé Halbwachs számára, hogy elkerülje a csoportlélek típusú megoldásokat. Megismerésünk intencionális tárgya kollektív mozzanat, és nem valami külön szint. „Bár a kollektív emlékezet erejét és tartalmát abból a tényből nyeri, hogy emberek sokasága támogatja, továbbra is csak az egyének emlékeznek, mint csoportok tagjai” (Halbwachs 1968. 33).

Halbwachs nem kísérleti vagy kérdőíves munkákra alapozva fejt ki szociális-emlékezet-felfogását, hanem az idetartozó irodalom minőségi értelmezésével és saját emlékeinek intuitív elemzésével. Halbwachs (1925) az emlékezet társas kereteiről szóló eredeti könyvében a felnőtt gondolkodás elemzésével próbálta bizonyítani a társas mozzanat elsőbbségét. Elsődleges célja annak igazolása volt, hogy az emlékezet keretei és tartalma is társas meghatározottságú. Eközben bizonyításának módszertani alapjai igen illékonyak, véletlenszerűen válogat anekdotikus élmények között. Ez azért furcsa hozzáállás részéről, mert Halbwachs ugyanebben az időben, a két világháború között a francia szociológiai statisztika kitüntetett tankönyvírója volt, s több statisztikai érvelésmódot használó szociológiai könyv szerzője is (pl. Halbwachs 1930). Ugyanakkor az emlékezetéről szóló könyvei teljesen mellőzik ezt a demográfus és statisztikus mérlegelést, megőrzik Bergson impresszionisztikus érvelésmódját. Pusztán arra törekedett, hogy az első személyű introspektív pszichológiát intuitív s sokban spekulatív társas mérlegeléssel helyettesítse. Érvelésében nagy szerepet játszik az, hogy életünk legszemélyesebb mozzanatait, például az álmokat is, társasnak mutatja be. Itt küzd meg Freuddal. Halbwachs számára az álmok manifeszt tartalma mindig szociális, s ugyancsak társasak az értelmezés keretei. Ez az intuicionizmus, valamint az is, hogy Halbwachs könyvében nagy szerepe van az afáziáknak, jól mutatja Bergson hosszú távú hatását, miközben Halbwachs elméletileg elhatárolódott Bergsontól. A korban az alternatív, nem laboratóriumi emlékezetelméletek fő képviselői mind az emlékezetzavarokra és a felejtésre összpontosítanak. Ez igaz mind a freudi értelemben vett elfojtásokra, mind a neuropszichológusok elképzeléseire az agyi sérülések szerepéről az emlékezet szerveződésének magyarázatában, ahol Korsakoff (1889) és Claparède (1911) mutattak rá a Bergson által bírált elementarista Broca–Wernicke-modelltől eltérő önéletrajzi, illetve eljárási rendszerek meglétére (klasszikus bemutatásuk: Delay 1942). Halbwachs szerint azonban az emlékezés szociális lényege nem a felejtés kérdése, hanem az, hogy a szelektív emlékezés során mit is emelünk mi ki, s milyen értelemben van társas konstrukció az emlékezésben. Ebben hasonlít leginkább brit kortársára, Bartlett-re, akinek munkáját nem ismeri, Bartlett viszont elemezte Halbwachs első emlékezet-könyvét. A visszaemlékezést, s ebben hasonlít Halbwachs felfogása Bartlettéhez, mindig rekonstrukciónak kell elképzelnünk, az emlékezést s benne a rekonstrukatív mozzanatot azonban a pillanatnyi társas csoport határozza meg. Ahogy a kollektív emlékezet mai értelmezője mondja: „Társas

csoportok emlékezetét figyelembe venni azt jelenti, hogy elfogadjuk, hogy az emlékezés mindig újraértelmezi a történelmet. A szelektív emlékezés nem torzítás, hanem irányultság.” (Viaud 2002. 26.) Halbwachs az afáziát is ennek a társas keretezésnek megfelelően értelmezte.

Afáziásoknál nem az emlékek hiányoznak, hanem képességünk ezek keretbe tételére. Ez a keret teszi lehetővé a személy számára, hogy a társas közeg által feltett kérdésekre személytelenül, s többé-kevésbé objektíven reagáljon. [...] Ahhoz, hogy kilépjünk magunkból és egy pillanatra más helyzetébe képzeljük magunkat, világos elképzelésünk kell legyen saját magunkról, másokról és mások és magunk kapcsolatáról: ez egy elsődlegesen szimbolikus és ugyanakkor társas reprezentáció [...], a szavak elvesztése egy tágabb képességzavarnak a speciális megjelenése csupán. A páciensnél többé-kevésbé eltűnt az a konvencionális szimbolicitás, amely a társas intelligencia szükségszerű alapja. (Halbwachs 1925. 77.)

Ennek felel meg az emléknyomkeresési metafora bírálata is: „A felidézés nem valaminek a *megtalálása*, hanem valaminek a *rekonstruálása*” (Halbwachs 1925. 91–92, kiemelés tőlem, P. Cs.). Halbwachs számára az emlékek és a keretek az emberi emlékezésben nem válnak szét. Egyetlen különbségük az, hogy az egyik stabilabb. Az átélt racionalitás nem az emberi elme kartéziánus szerveződése, hanem a csoportból származik. Mint egyéneknek, szinte soha nincsenek zűrzavaros és értelmetlen emlékeink. Ez azonban nem az egyéni elme integratív erejének, hanem a társas mozzanatoknak köszönhető. Ha magunkra hagynának, akkor a világot tényleg csengő-bongó zűrzavarnak élnénk meg. A racionalitás forrásai részben a közvetlen szociális mozzanatokban keresendők, részben pedig társadalmi mozzanatokban, mint például a nyelv. „Az értelem és a hagyomány úgy állnak szemben egymással, mint a tágabb társadalom és a szűkebb társadalom” (Halbwachs 1925. 291). Ez a racionalitás azonban Halbwachs felfogásában meglehetősen hagyományközpontú, és az átalakulást pusztán más hagyományokkal való ütközésben látja. Shoham (2011. 329) rámutatott, hogy a mai megközelítések „a hagyományt mint inkomplett jelenséget kezelik, ami egy konkrét és elhatárolt társas teret foglal el, s mint ilyet kell tanulmányozni. A múlt és a jelen megkülönböztetését társas konstrukcióként tanulmányozzák, és nem mint valamilyen ontológiai kronológiát, amely valahol kint lenne.” Ez a strukturális hozzáállás lehetővé tette a társadalomtudósok és a történészek számára, hogy termékenyen disputálják az emlékezet ágenseit és helyeit.

Ennek során Durkheim és Halbwachs harmonizáló tendenciáit helyükre tették, s a tradícióra mint az identitásról szóló diszkusszió terepére tekintettek. Halbwachs sok összegző fejezetében a családi, a vallási és a társadalmi osztályok emlékeiről mutat be kiragadott tényeket. Ma azt mondanánk, hogy Halbwachs felfogása a közös emlékezeti felidézést mint a csoportidentitás gyakorlatát mutatja be. (Uo.)

Az eredeti egyéni, eredetileg epizodikus emlékek a hagyományozódás során az emlékezeti minták alapján dekontextualizálódnak, és szemantikaivá válnak. Halbwachs számára azonban a társas keretek sosem üres sémák; egyszerre vannak fogalmi és képszerű tartalmaik és keretjellegük.

Érdekes módon a 19. század végének korai pszichológiai és filozófiai emlékezeti modelljeiben még nem jelent meg a kulturális átadás mint a kulturális hagyományok ekvivalense. A kulturális átadás és az emlékezet összekapcsolása a két világháború közti korszakban volt jellemző. Bartlett maga is ebben látta sémaelmélete és a kulturális diffúzió iránti érdeklődése kapcsolatát. Halbwachs helyét ebben a tágabb kontextusban kell keresnünk. Ő az egyéni lelki jelenségek szociális meghatározottságát hirdette. Intencionális mozzanatokot hangsúlyozva utat nyitott az elme tágan értelmezett konstruktív felfogásához. Egy szempontból eltér Vigotszkij és mások jobban ismert társas konstrukcionizmusától. Ez utóbbiak az interakcióból vezetik le a társas meghatározottságot, úgyhogy ha Durkheim (1894) száz évvel ezelőtti megfogalmazását használjuk, akkor ezek, hasonlóan Tarde (1890, 1903) és mások felfogásához, interpszichikus elméletek. Halbwachsnál azonban a kulcskérdés a reprezentációk természete és működése, Durkheimhez (1893, 1894) hasonlóan nem azok kialakulása s individuálissá válása, hanem kényszerítő ereje érdekli. A társas reprezentációk önmaguktól hatásosak. Bár a felidézéssel kapcsolatban Halbwachs beszélt a „csoportjelenlétről”, ezeknek a folyamatoknak ritkán próbált interaktív magyarázatot adni. Ahogy mai értelmezője Marcel (2007) rámutatott, a Durkheim-féle vonalon haladva Halbwachs adta meg a megismerés társas elméletének új kereteit, hiszen az ő felfogásában a kollektív és egyéni emlékezetek közötti játék a megismerés egészének kulcsa. A felejtést és a kognitív zavarokat egyaránt a csoportokból való kikerülés és a csoport-hovatartozás elvesztése magyarázná. Marcel értelmezésében ez az, ahol Halbwachs kollektívmemória-felfogását összekapcsolta saját szociális morfológiájával, elképzeléseivel a társadalmi tagolódásról és emlékezeti anómiáról.

Halbwachsnak volt visszhangja saját korában. Bár maga, akárcsak Bartlett, elhatárolódott a csoportlélek-konceptióktól, az *Annales* történeti iskola egyik alapítója, Halbwachs strasbourgi kollégája, Marc Bloch (1925. 79), Halbwachsot recenzálva, már saját korában bírálta a csoportlélekkel való flörtölést. Hangsúlyozta, hogy a kollektív emlékezet időnként „egyszerűen egyének közötti kommunikáció”. Bloch szerint Halbwachs, mint sok más csoportlélek-felfogás, a csoporttudatot vagy a kollektív emlékezetet túl egyszerűen az egyéni elmével analógnak képzelte el. Bloch szerint az *emlékezet keretei* fogalom túl statikus volt, és nem tette lehetővé azt az értelmezést, hogy az emlékezet szociális keretei történetileg változékonyak. Azért is bírálták Halbwachsot, mert Durkheimet követve idegenkedett az interpszichikus, interaktív szemlélettől. Pedig meg kellene találni azt a módot, ahogyan a kommunikációs mintázatok elvezetnek a kollektív emlékezethez. Bartlett-re az is jellemző, hogy bírált minden irracio-

nalizmust s egész munkásságában küzdött a *csoportlélek*, s hasonló misztikus fogalmak ellen, amelyeknek nincsen lehorgonyzásuk. Bartlett (1932) szintén azal vádolta Halbwachs kollektívemlékezet-fogalmát, hogy az elvezet valamiféle egyéni túli mentális jelenségek feltételezéséhez, vagyis a csoportlélekhez. Bartlett azonban itt talán túloz (Wertsch 2002, 2008). Halbwachsnak ugyanis adhatunk egy Dawkins-szerű értelmezést is (Dawkins 1988). Ugyanúgy, ahogy a testünk pusztán a gének túlélésének eszköze, az egyéni lelkek tekinthetők úgy is, mint a társas reprezentációk túlélésének cselekvési mezői. Az egyéni emlékek a társadalmilag produkált emlékek létezési módját adják, az igazi reprezentációs egység a szociális reprezentáció lenne, s az egyének mentális folyamatai csupán lehetővé tennék ennek megvalósulását. Halbwachs megengedi ezt az olvasatot, „mondhatjuk azt, hogy az egyén a csoport nézőpontjából emlékszik, míg a csoportemlékezet egyéni emlékeken keresztül valósul meg” (Halbwachs 1925. viii). Ez a megfogalmazás messze áll a csoportlélektől, kétféle hozzáállás együttes létezését tételezi fel. Később, amerikai közönség számára, Halbwachs (1939. 818) ezt még élesebben fogalmazta meg.

A kollektív gondolkodás nem metafizikus valóság, mely egy másik világban, egy szintén metafizikus világban keresendő. Pusztán az egyéni tudatokon keresztül létezik és valósul meg. Csupán a kapcsolatok egy sajátos elrendezése az egyéni elmék között; egy csoportot alkotó kisebb-nagyobb számú egyén tudatállapota. Ezért azután nem értelmezhető úgy, mint ami az egyéni elmére korlátozódik. S ezért ennek megragadásához és tanulmányozásához az egész csoportot mint egészet, manifesztációiban és kifejezéseiben kell keresnünk.

Halbwachs védekezése meglehetősen absztrakt volt a csoportgondolkodás és a csoportlélek vádjaival szemben. Igazából sosem dolgozta ki, hogy milyen interakciós mozzanatok vezetnének a kollektív emlékezethez.

VIII. HALBWACHS ÚJRAFELFEDEZÉSE ÉS ÉRTÉKELÉSE

A 20. század végén három fő motívuma volt Halbwachs újrafelfedezésének. Az egyik a radikális konstrukcionista szociálpszichológusok vonzalma Halbwachs iránt. Nem meglepően, Halbwachs fontos hivatkozási pont a szociálpszichológia radikális konstrukcionista változataiban, melyek szerint az egyéni elme csupán egy társadalmilag megkonstruált virtualitás (Middleton–Edwards, 1990). A másik fontos mozzanat Halbwachs reneszánszában a társas emlékezet és a történeti emlékezet viszonyának sokat vitatott kérdése. Végül a harmadik elem, hogy a 20. század végén a szociális elme iránti érdeklődés megjelenésével újra feltámadt az érdeklődés a társas magyarázatok iránt a pszichológiában is. Az elme szociális keletkezésének uralkodó elméletei, valamint a társas mozzanat evolú-

ciójával, illetve a gondolkodás fejlődésével kapcsolatos vizsgálatokat mintegy kiegészíti Halbwachs radikális felfogása.

A francia keretekben Namer (1987) részletesen felújította Halbwachs kollektívemlékezet-örökségét, és új módon használni is kezdte ezt az elméletet. A második világháború veszteségeinek francia kommunista és De Gaulle-ista emlékezeti kultivációját mint kollektív emlékezetek versengését mutatta be. Laurens és Roussiau (2002) folytatja ezt a felújítást, versengő társas csoportok versengő emlékezeteit összehasonlítva.

Mai szemmel világos, hogy Halbwachs eredeti, 1925-ös könyvében és a náci haláltáborban elpusztult szerző 1950-ben posztumusz megjelent munkájában kibontakozó későbbi felfogása között jellegzetes változások vannak. A változások lényege, hogy a kollektív emlékezet és a szociális emlékezet megkülönböztetésre kerül. Az első az élményszerűen átélt társas csoportokra vonatkozik, míg a második nagy társadalmak absztraktabb hagyományozására. Az első interperszonális értelemben társas vagy közösségi, míg a második társadalmi. Namer (1987. 65) négy szakaszt mutatott ki Halbwachsnál, amelyek különböző absztrakciói a kollektív emlékezetnek.

Kollektív emlékezet, azaz egy csoport átélt emlékezete.

Szociális emlékezet, mely időben és térben kiterjed, és a gondolkodás divatjainak felel meg, valamint a kulturális emlékezetnek.

Orális történelem és hagyományok. Ez további absztrakciót jelent.

Történelem. „Általában a történelem ott kezdődik, ahol a hagyománynak vége van, amikor a társas emlékezet kialszik vagy szétesik [...] amikor egy eseményt már nem támogat a csoport, akkor az egyetlen lehetőség az emlékek megőrzése, azok írásbeli rögzítése” (Halbwachs 1950. 56).

Bár Halbwachs öröksége nem lett a fővonalbeli, főként az angolszász kísérleti pszichológia része, pszichológiai megfontolásokban is előkerült, s nemcsak a radikális konstrukcionistaáknál (Middleton–Edwards 1990). Ahogy a kulturális és kognitív pszichológus szerzőpáros, Wertsch és Roediger (2008) rámutatnak, a kollektív emlékezet ma három szembeállításban létezik:

Kollektív *versus* egyéni emlékezeti folyamatok.

A kollektív emlékezet tartalmak *versus* a kollektív emlékezet aktusai.

A kollektív emlékezet *versus* történelem.

Páez és kollegái (2016. 541–542) egy szociális reprezentációról szóló kézikönyvben a kollektív emlékezet egész funkciólistáját sorolják fel:

A csoport meghatározása;
a csoport értékeinek meghatározása;

- a csoportkohézió növelése;
- a csoport társadalmi szintű értékelése;
- a csoport mozgósítása;
- az egyéni csoporttagok mentális állapotának szabályozása.

Ez a felsorolás megmutatja, hogyan lehet leíró módon beemelni a kollektív emlékezetet a szociálpszichológiába. Vannak funkcionális megközelítések is. Sa-bourin (1997) Halbwachs kollektív emlékezetét, mint implicit szocializációs működést tárgyalja. A kollektív visszamondási gyakorlatok, vagyis a kollektív memória mint kollektív visszaemlékezés az egyéni reprezentációk állandó frissítését és aktualizálását végezné el. Ebben az értelmezésben a kollektív emlékezet meghaladja a Durkheimet követők részben üres, túlszocializált emberképét, és megfeleltethető a szocializációs gyakorlatoknak. Wertsch (2008) értelmezésében a kollektív emlékezet megosztott emlékezetként kezelendő, határozottan nem az egyének emlékezeti rendszerének analógiájára. A megosztott emlékezet szerkezetét elbeszélő mintázatok adják. Vagyis akárcsak a sémaelméletek értelmezésénél, itt is előkerül a narratív minták szervező szerepe. Bruner (1990, 1991, 2005, 2008) nyomdokain haladva Wertsch kétféle narratív mintázatot különböztet meg. Az egyik mintázat az egyéni, epizodikus narratív minta, a másik pedig a társas elvárások narratív mintázata.

A kollektív emlékezet kutatása egy második narratív szerveződés figyelembevételét igényli, mely általános narratív mintázatokkal és nem speciális eseményekkel foglalkozik. Ez a narratív szerveződés rendeződik „sematikus narratív templátokba”. Ezek a narratív templátok olyan másolatokat hoznak létre, amelyek eltérő részletességűek, de egy átfogó sztori-mintázatot követnek. A speciális narratívumokhoz képest ezek a templátok nem pusztán egyetlen epizóddal kapcsolatosak a múltból, hanem általános sémák, melyek sok epizód bármelyikéről beszélve előjönnek. (Wertsch 2008. 123.)

A kollektív emlékezet elméletének a kognitív pszichológia mai fogalmi készletét használva számos mozzanatot fontos rendeznie.

Milyen kulturális tudások vannak, s mi ezekben a kollektív vagy társas emlékezet helye? A főzési receptektől az értelmiség habitusáig számos köznapi, illetve szervezett vagy kevésbé szervezett megosztott tudástípust, például a rituálét, taxonómiákat sajátítunk el és használunk, melyeket elméletileg értelmezni kell.

A társas emlékek belső kognitív szerveződése. Mi a szerepe itt a Bruner (1990) által kategorikusnak (vagy elméletinek) és narratívnek nevezett tudásoknak? Halbwachs saját példái jórészt eseményekre vonatkoznak, úgyhogy hajlunk arra, hogy kollektív emlékezetét epizodikus, narratív szerveződésnek tartsuk. Ahogy Wertsch és Roediger (2008) rámutattak, az egyéni emlékezetben használt narratívumok azonban a ténylegesen az adott kultúrában szociálisan rendelkezésre

álló történetsémákra alapoznak. De mi a helyzet például a foglalkozási csoportok kategorikus szociális emlékezetével?

Az emlékezet szerepe a kulturális interakciók átadásában. A társas csoportoknak nemcsak a társas emlékezetre van hatásuk, hanem eljárásainkra is; arra, hogy milyen viselkedési előírásokat és szokásokat követünk, ezeket hogyan alakítjuk ki. Ezen különböző társas ismeretrendszerek közötti viszonyt kellene tisztázni például a normativitás tekintetében.

A versengés és a változás dinamikája a társas emlékezetben. Fontos az érzelmi behatás, a csoportnyomás, a konformizmus és a divatszerű jelenségek szerepe. A valós életbeli versengő szociális emlékezeti helyzetekben fontos kérdés, hogy az egyéni és csoportérdekek, az érzelmek és az attitűdök hogyan játszanak szerepet a szelekció és rekonstrukció folyamatában. A kollektív emlékezet valós helyzetek feszültségeihez kapcsolódik, ahol a csoportoknak eltérő társas emlékeik vannak. Nem véletlen, hogy amikor – egyébként Halbwachs szerepét ignorálva – a francia szociálpszichológiában újra előtérbe kerül a Durkheim-féle társadalmi reprezentáció elmélet, akkor már nem kollektív, hanem szociális reprezentációkról lesz szó. Moscovici (1961. 1984) a pszichoanalízis társadalmi reprezentációjáról beszélve versengő csoportreprezentációkat hasonlít össze, például a katolikus és a kommunista reprezentációkat.

A társas kulturális átadás mechanizmusai; a pletykálástól a bibliaolvasásig. Hogyan stabilizálódnak a társas tudástípusok, mi az emlékezeti gyakorlatok szerepe a csoportokhoz kapcsolódó társas tudások stabilizálásában. (Kik is vagyunk mi?) Mi az elsődlegesen társas, és másodlagosan társadalmi tényezők szerepe az interszociális kapcsolatokban az érzelmi kötődéstől kezdve, a hivatalos szankciókig? Itt különleges szerepe lehet a véleményvezéreknek és a vonatkoztatási csoportoknak. Weldon és Bellinger (1997) kimutatta, hogy bizonyos helyzetekben a csoportok jobban emlékeznek, mint az egyének, érdekes módon azonban, ez a véletlenszerűen összeállított csoportokra volt igaz, szemben a tartósan együtt dolgozó csoportokkal. A véleményvezér-hatás, aminek eredményeként a csoportfelidézés eredményesebb volt, mint az egyéni felidézés, erősebb volt történetek, mint listák tanulásakor. Barnier és Sutton (2008) számos vizsgálatot áttekintve arra a következtetésre jutnak, hogy kognitív szempontból a kollektív emlékezeti gyakorlatok lehetnek javíthatóságúak (amikor együttműködések és perspektívák összehasonlításán alapulnak), de lehetnek károsak is, ha a konformizmus dominál. Anastasio és munkatársai (2012) egyenesen azt hirdetik, hogy a csoportkonszolidáció a csoportos emlékezeti folyamatok közben megy végbe, melynek során az egyéni reprezentációkat összehasonlítjuk egymással.

A csoportemlékezet és a kulturális emlékezet interakciója, amit a másodlagos reprezentációs rendszerek, az írás, a tömegközlés, az elektronikus kommunikáció valósít meg (Donald 2001a, 2001b, 2018). Mint Nora (1989) rámutat, a szó szerinti analóg és digitális rögzítések révén „emlékezetünk” egyre inkább tech-

nológiafüggővé vált. Az egyiptológus és történétíró Jan Assmann (1992, 1999, 2012) Halbwachs kollektív emlékezetelméletének folytatásaként a kulturális emlékezet elméletét dolgozta ki. Megkülönbözteti a kommunikatív és a kulturális emlékezetet. A *kommunikatív emlékezet* az emberek közti aktuális interakciók következménye; ez javarészt annak felel meg, ami Halbwachsnál a kollektív emlékezet, amely viszonylag rövid időtartamokra, s valós emberek közti interakciókra vonatkozik. A kulturális emlékezet viszont távolabbi és elvontabb dolgokra vonatkozik, szélesebb idői skálája van.

A kulturális emlékezet fogalmába beletartozik az újrahasználható szövegek, képek és minden korszakban, minden társadalomra speciális rítusok megléte, melyek kultivációja, az adott társadalom önképének közvetítésére és stabilizációjára szolgál. Minden csoport a saját egységét a múltnak efféle kollektív ismeretére alapozza. (Assmann 2008. 132.)

Az utóbbi mozzanat Halbwachsot fontossá teszi a mentális élet társadalmi meghatározottságáról szóló mai értelmezésekben és vitákban is. Namer (1987) a könyvtárat mutatta be mint a kollektív emlékek megőrzésének intézményét. A könyvtárban a könyvek a materiális emlékek, a katalógusok a szervező tényezők, melyek azért felelősek, hogy az epizodikusból szemantikus szerveződés alakuljon ki, a könyvtárosok pedig a kapuőrök. Nora (1998) rámutatott, hogy a kollektív emlékezet és a történelem viszonyát illetően az új rögzítési technológiák, mint a film, magnetofon, video és hasonlóak következtében, emlékeink technológiálttá válnak, és az emlékezet elveszíti spontaneitását.

Ami következményeit illeti, a modern emlékezet elsősorban archivális emlékezet. A nyom materialításán alapszik, ami írással kezdődött és a magnetofon-rögzítés magas hűségében végződik. Minél kevésbé éljük át emlékeinket belülről, annál inkább külső jelek állványzataként léteznek csak. [...] Az emlékezet teljesen felszívódott a pontos rekonstrukció lehetőségében. Az emlékezet új hivatása a rögzítés; az emlékezés felelősségét az archívumokra testálva, megszabadul saját jeleitől, archívumokba helyezi be azokat, ahogyan a kígyó megszabadul saját bőréből. [...] Ez az emlékezeti forma kívülről jön; mivel már nem társadalmi gyakorlat, egyéni korlátként tesszük belsővé. (Nora 1998. 13–14.)

IX. HALBWACHS ÉS A TÖRTÉNETI EMLÉKEZET-VITÁK

A mai történetírásban is előtérbe kerül Halbwachs relevanciája. A pszichológus számára is fontos két mozzanat emlékek és történelem folytonossága, illetve a versengő emlékek kérdése. A magyar historiográfus Gyáni (2000) szerint Halbwachs tulajdonképpen azt a porosz hagyományt újítja fel a történetírásban,

amely az emlékezetet és a történelmet megszakított, illetve megszakítatlan mozzanatokkal kapcsolta össze.

Azt hangsúlyozva, hogy a történelem akkor kezdődik, amikor a hagyomány elhalványul, Halbwachs valójában a porosz-német történetírás mélyen gyökerező feltevését ismételte, amely elköteleződött egy olyan historicista meggyőződés mellett, amely szerint a hagyomány által továbbadott történelmi múltat egy racionálisabb feldolgozás kell felváltsa. [...] A kollektív emlékezet és a történelmi tudat közötti alapvető különbség a folytonossággal és a megszakítottsággal kapcsolatos. (Gyáni 2012. 130.)

Gyáni arra is rámutat, hogy azok a konstruktív folyamatok, amelyeket Halbwachs (1941) a szentföldi szent helyekkel kapcsolatban megállapított a kereszt-háborúkkal összefüggésben, a mai nemzetközi világban is érvényesek. „Az emlékhelyek létrehozóinak általában eltökélt szándékuk, hogy a helyből a legtöbbet hozzák ki az emlékezés számára a lehető legrészletesebb történetiséggel, bár eközben önkéntelenül konfliktusba kerülnek a történetírással, amelynek a történeti emlékezet szakértő kultivációjára szakmai autoritása van” (Gyáni 2000. 91).

Confino (1997) elemzése szerint a mai történelem-és-emlékezet-vitákban Halbwachs jelentőségét a versengő konfliktusos emlékek tételezése adja. Emlékezteti a történészeket azonban arra, hogy itt egy fontos rész-egész viszony van. A versengő csoportemlékezetek valahogyan hozzájárulnak egy tágabb közösség emlékezetének kialakulásához. A történetírónak nem szabad feladnia hivatását azzal, hogy versengő emlékeket enged meg.

Nyilván el kell kerülnünk az esszencializmust, és el kell vetnünk azokat az érveket, melyek egy heterogén társadalomban kulturális homogenitást tételeznek fel. Vannak konfliktusok az emlékekkel kapcsolatban. A különbségek valódiak. Az emberek néha meghalni is készek a múlttal kapcsolatos víziójuk miatt, nemzetek pedig emlékezeti konfliktusok miatt össze is omolhatnak. Ez azonban még fontosabbá teszi annak a kérdésnek a feltevését, hogy mindezen eltérések és nehézségek ellenére, mi tartja össze a nemzeteket? Milyen közös nevezőjük volt a francia férfiaknak és nőknek, az őket elválasztó szakadékok közepette? (Confino 1997. 1400.)

Mindezek során a pszichológusoknak és a történészeknek is tisztában kell lenniük azzal az elméleti kérdéssel, hogy hogyan és mikor használták maguk a nemzetek, illetve a csoportok a múltra vonatkozó kollektív emlékeiket. „Az emlékezettörténet megírásakor egy korszak mentális horizontját kell felvázolnunk. Mikor és miért vált az emlékezet az emberek szokásrendszerévé a múltra nézve?” (Confino 1997. 1403.) A kollektív emlékezet és a történeti magyarázat közötti ismeretelméleti és erkölcsi értékelési különbségeket Wertsch és Roediger részletesen mutatják be. A 3. táblázaton ezt foglalom össze.

3. táblázat

A kollektív emlékezet és a történetírás különbsége Wertsch és Roediger (2008. 321) szerint

<i>Kollektív emlékezet</i>	<i>Formális történelem</i>
Identitás projekt (hősök, aranykor, áldozatok)	A múlt objektív megragadása az identitás következményektől függetlenül
Kétértelműségek nincsenek	Komplexitás és kétértelműség
Ellenérvek ignorálása	Új adatok alapján a létező történetek revidálása
A múlt egyszerűsítése implicit elméletek, sémák, forgatókönyvek révén	Korlátozza a levéltári anyag
Ellenállás a változással szemben	Új információk alapján megváltozhat

X. SÉMÁK, TÁRSAS KERETEK ÉS TÖRTÉNETEK

Bartlett és Halbwachs elméletei egy fontos szempontból konvergálnak, s ez adja mai relevanciájukat az emlékezetről való elmélkedésben. Mindketten a pszichológia és a társadalomkutatás, az utóbbin belül az antropológia és a szociológia összekapcsolására törekedtek. A séma és a sematizáció Bartlett számára annak a terepe, hogy bemutassa, a társas élet és a kultúra az emberi elme konstruktív hátterét adják, ugyanakkor sokszor gondolati források és nem szükségszerűen az újítás akadályai. Halbwachs pedig a társas keretekkel az emlékezési folyamatok szociálisan racionális elképzelését alakította ki. Mindketten az értelmet keresték a mechanikus emlékezés metaforáival szemben. Korlátjuk volt azonban, hogy nem láttak igazán struktúrát a társas és társadalmi életben. A mai emlékezetelmélet, mikor mindkettejük törekvéseinél észreveszi a narratív mozzanatot – a sémaképzésben és a csoport emlékezet kereteiben –, ezt egyben egy modern, az emberi tartalmat állandó szándéktulajdonításon keresztül szervező kognitív modellben helyezi el.

Ezzel a konstruktív emlékezet kérdésköre összekapcsolódik a narratív filozófiai elképzelésekkel. Több filozófiai értelmezés is megpróbálja az elbeszélés és az ember mivolt összekapcsolását: Ricœur (1999) azt mondja, hogy az elbeszélő racionalitás valójában a történetmondáson keresztül próbálja meg értelmezni a világot. Az átfogó narratív elméletek szerint az elbeszélés valójában sajátos konstruktív szerepet játszik a modern értelemben vett Én-tudat vagy Self kibontakozásában.

Kézenfekvő tehát érvényesnek tekintenünk a következő állítást: önmagunk megértése interpretáció, értelmezés. Az értelmezés viszont a maga részéről – más jelek és szimbólumok mellett – kitüntetett közvetítést kap az elbeszélésben; ez utóbbi pedig ugyanolyan sokat kölcsönöz a történelemnek, mint a fikciónak, egy élet történetéből fiktív történetet csinálva, vagy ha úgy tetszik, történeti fikciót. (Ricœur 1990. 138.)

Ricœur szerint az ember önértelmezése az elbeszélésekben kap kitüntetett terepet. Az elbeszélések pedig egyszerre fontosak a történelem és az irodalom számára. Igazából fiktív történeteket kreálva kreáljuk meg magunkat mint a lehetőségek világát. Az ember valójában egy elbeszélő hálózatban él és ebben hozza létre, alkotja meg saját magát. „Az elbeszélés [*récit*], az elbeszélt történet azonosságára építve építi a szereplő azonosságát, s ez utóbbit nevezhetjük elbeszélt azonosságnak [*identité narrative*]. A történet azonossága alkotja a szereplő azonosságát.” (Ricœur 1999. 384.)

A történeteken keresztül jövőnk létre mi magunk, mint a történetek hordozói. Ennek a hagyománynak a keretében az elbeszélés lesz kultúra, egyéni emlékezet és az egyén (*Self*) összekapcsolásának kitüntetett terepe (Pléh 2012). A Dennett (1991) által ajánlott felfogás az Én helyét a belső világban a történetekben leli fel. A belső koherencia a magunk számára gyártott történetek koherenciája. Dennett (1996) egy provokatív munkájában elhelyezi attitűdjét a hermeneutikához s a humán tudományi narratív modellekhez képest is. Azt mutatja meg, hogy az *emberi dolgok értelmezésénél* ugyanazt a hermeneutikai attitűdöt használjuk, legyen szó akár a klasszikus terepről, a szövegekről, akár személyek értelmezéséről (szándéktulajdonítás), akár tárgyak funkcióinak értelmezéséről, akár a felépítés megértéséről a biológiai evolúcióban.

IRODALOM

- Alexandre, J. 1948. Maurice Halbwachs. *L'Année sociologique*. 1. 3–10.
- Anastasio, T. J. – K. A. Ehrenberger – P. Watson – W. Zhang 2012. *Individual and Collective Memory Consolidation: Analogous Processes on Different Levels*. Cambridge/MA, MIT Press.
- Assmann, J. 1999. A kulturális emlékezet. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz.
- Assmann, J. 2008. Communicative and Cultural Memory. In A. Erll – A. Nünning (szerk.) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin – New York, Walter de Gruyter. 109–118.
- Assmann, J. 2012. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Assmann, J. – J. Czaplicka 1995. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*. 65. 125–133.
- Barnier, A. J. – J. Sutton 2008. From Individual to Collective Memory: Theoretical and Empirical Perspectives. *Memory*. 16. 177–182.
- Bartlett, F. C. 1916. An Experimental Study of Some Problems of Perceiving and Imaging. *British Journal of Psychology*. 8. 222–226.
- Bartlett, F. C. 1917. Valuation and Existence. *Proceedings of the Aristotelian Society*. 17. 117–138.
- Bartlett, F. C. 1918. The Development of Criticism. *Proceedings of the Aristotelian Society*. 18. 75–100.
- Bartlett, F. C. 1920. Psychology in Relation to the Popular Story. *Folklore*. 31. 264–293.
- Bartlett, F. C. 1923. *Psychology and Primitive Culture*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bartlett, F. C. 1925. Feeling, Imaging and Thinking. *British Journal of Psychology*. 16. 16–28.
- Bartlett, F. C. 1932. *Remembering. A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Bartlett, F. C. 1936. Frederic Charles Bartlett. Autobiography. In C. Murchison (szerk.) *A History of Psychology in Autobiography*. Vol. III. Worcester/MA, Clark University Press. 39–52.
- Bartlett, F. C. 1940. *Political Propaganda. (Current Problems.)* Cambridge, Cambridge University Press.
- Bartlett, F. C. 1941. Fatigue Following Highly Skilled Work. *Nature*. 147. 717–718.
- Bartlett, F. C. 1951. The Bearing of Experimental Psychology upon Human Skilled Performance. *British Journal of Industrial Medicine*. 8. 209–217.
- Bartlett, F. C. 1958. *Thinking: An Experimental and Social Study*. London, Allen Unwin.
- Bartlett, F. C. 1985. Az emlékezés. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Gondolat.
- Bartlett, F. C. archívum <http://www.bartlett.psychol.cam.ac.uk/>
- Bastide, R. 1970. Mémoire collective et sociologie du bricolage. *Année Sociologique*. 21. 65–108.
- Bergson, H. 1896. *Matière et mémoire*. Paris, Alcan. Elektronikus: http://classiques.uqac.ca/classiques/bergson_henri/matiere_et_memoire/matiere_et_memoire.pdf
- Binet, A. – V. Henry 1894. La mémoire des phrases. (Mémoire des idées.) *Année Psychologique*. 1. 24–59.
- Black, J. B. – G. H. Bower 1980. Story Understanding as Problem Solving. *Poetics*. 9. 223–250.
- Blondel, Ch. 1928. *Introduction a la psychologie collective*. Paris, Colin.
- Brewer, W. 2000. Bartlett's Concept of the Schema and its Impact on Theories of Knowledge Representation in Contemporary Cognitive Psychology. In A. Saito (szerk.) *Bartlett, Culture and Cognition*. London, Psychology Press. 69–89.
- Bruner, J. 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Bruner, J. 1991. The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*. 18. 1–21.
- Bruner, J. 2005. *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Ford. Ehmann Bea és mások. Budapest, Új Mandátum.
- Bruner, J. 2008. Culture and Mind: Their Fruitful Incommensurability. *Ethos*. 36. 29–45.
- Claparède, E. 1911. Recognition et moitié. *Archives de Psychologie*. 11. 79–90.
- Colby, B. N. 1966. Cultural Patterns in Narrative. *Science*. 151. 793–798.
- Colby, B. N. 1973. A Partial Grammar of Eskimo Folktales. *American Anthropologist*. 75. 645–662.
- Colby, B. N. 1975. Culture Grammars. *Science*. 187. 913–919.
- Confino, A. 1997. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *American Historical Review*. 102. 1386–1403.
- Conway, M. A. – C. W. Pleydell-Pearce 2000. The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. *Psychological Review*. 107. 261–288.
- Craik, K. J. W. 1943. *The Nature of Explanation*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Danziger, K. 2008. *Marking the Mind: A History of Memory*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dawkins, R. 1988. Az önző gén. Ford. Síklaki István. Budapest, Gondolat.
- Delay, J. 1942. *Les dissolutions de la mémoire*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Dennett, D. 1991. *Consciousness Explained*. Boston, Little Brown.
- Dennett, D. 1996. Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése. *Holmi*. 8. 251–265.
- Dienes Valéria 1923. Bergson lélektana. In H. Bergson: *Idő és szabadság*. Budapest, Franklin Társulat. 7–49.
- Donald, M. 2001a. Az emberi gondolkodás eredete. Ford. Kárpáti Eszter. Budapest, Osiris.
- Donald, M. 2001b. *A Mind so Rare. The Evolution of Human Consciousness*. New York – London, W. W. Norton & Company.
- Donald, M. 2017. The Evolutionary Origins of Human Cultural Memory. In B. Waginer (szerk.) *Handbook of Culture and Memory*. Oxford, Oxford University Press. 32–67.
- Ebbinghaus, H. 1885/1913. *Über das Gedächtniss. Untersuchungen zur experimentellen Psychologie*. Leipzig, Duncker und Humblot (angolul: *Memory. A Contribution to Experimental Psychology*).

- New York, Teachers College Columbia University). Elektronikusan: <https://ia802605.usarchive.org/15/items/memorycontributi00ebbiuoft/memorycontributi00ebbiuoft.pdf>
- Draaisma, D. 2014. *A felejtés könyve*. Ford. Dióssi Adrienn. Budapest, Gondolat.
- Durkheim, E. 1894/1982. *The Rules of Sociological Method*. 1st American ed. New York, The Free Press (magyarul: *A szociológia módszere*. Budapest, Franklin, 1917).
- Durkheim, E. 1897. *Le Suicide : Étude de sociologie*. Paris, Alcan (magyarul: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Budapest, Közgazdasági Könyvkiadó, 1967).
- Durkheim, E. 1898/1965. Individual and Collective Representations in Sociology and Philosophy. Ford. D. F. Pocock. London, Cohen & West. 1–34 (magyarul in *A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági Könyvkiadó, 1978).
- Edelman, G. M. 1988. *Topobiology*. New York, Basic Book.
- Edwards, D. – D. Middleton 1987. Conversation and Remembering: Bartlett Revisited. *Applied Cognitive Psychology*. 1. 77–92.
- Erdélyi, M. H. 2006. The Unified Theory of Repression. *Behavioral and Brain Sciences*. 29. 499–511.
- Eustache, F. – B. Desgranges – B. Lechevalier 1994. A propos des deux memoirs de M. Bergson. In P. Fraisse – J. Ségui (szerk.) *Les origines de la psychologie scientifique : Centième anniversaire de L'Année Psychologique (1894–1994)*. Paris, PUF. 99–122.
- Gauld, A. – G. M. Stephenson 1967. Some Experiments Related to Bartlett's theory of Remembering. *British Journal of Psychology*. 58. 39–49.
- Graesser, A. C. 1996. *Models of Understanding Text*. Mahwah/NJ, Lawrence Erlbaum Associates.
- Gyáni Gábor 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág.
- Gyáni Gábor 2012. Changing Relationship between Collective Memory and History Writing. *Colloquia. Journal for Central European History*. 19. 128–144.
- Halbwachs, M. 1918. La doctrine d'Émile Durkheim. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*. 85. 353–411.
- Halbwachs, M. 1925. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Alcan (magyarul: *Az emlékezet társadalmi keretei*. Ford. Sujtó László. Budapest, Atlantisz, 2018).
- Halbwachs, M. 1930. *Les causes du suicide*. Paris, Alcan.
- Halbwachs, M. 1938. Individual Psychology and Collective Psychology. *American Sociological Review*. 3. 615–623.
- Halbwachs, M. 1939. Individual Consciousness and Collective Mind. *American Journal of Sociology*. 44. 812–822.
- Halbwachs, M. 1941. *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte: étude de mémoire collective*. Paris, Presses Universitaires de France.
- Halbwachs, M. 1950. *La mémoire collective*. Paris, Presses Universitaires de France. (2. kiadás, 1968).
- Halbwachs, M. 1980. *Collective Memory*. New York, Harper.
- Halbwachs, M. 1992. *On Collective Memory*. Chicago/IL, University of Chicago Press.
- Head, H. 1920. *Studies in Neurology*. 1–2. London, Oxford University Press.
- Hering, E. 1870. *Ueber das Gedächtnis als eine allgemeine Funktion der organisierten Materie*. Vortrag gehalten in der feierlichen Sitzung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien am XXX. Mai MDCCCLXX. Leipzig, Akademische Verlagsgesellschaft.
- Hering, E. 1895/1913. *Memory. Lectures on the Specific Energies of the Nervous System*. Chicago/IL, Open Court (4. kiadás).
- Jaisson, M. – C. Baudelot (szerk.) 2007. *Maurice Halbwachs, sociologue retrouvé*. Paris, Editions rue d'Ulm.
- Johnston, E. 2001. The Repeated Reproduction of Bartlett's Remembering. *History of Psychology*. 4. 341–366.

- Kandel, E. R. 2001. The Molecular Biology of Memory Storage: A Dialogue Between Genes and Synapses. *Science*. 294. 1030–1038.
- Kandel, E. R. 2006. *In Search of Memory. The Emergence of a New Science of Mind*. New York, Norton.
- Kandel, E. R. – L. R. Squire 2009. *Memory: From Mind to Molecules*. San Francisco, Scientific American (2. kiad.).
- Kashima, Y. 2000. Recovering Bartlett's Social Psychology of Cultural Dynamics. *European Journal of Social Psychology*. 30. 383–403.
- Kintsch, W. 1978. Comprehension and Memory of Text. In W. K. Estes (szerk.) *Handbook of Learning and Cognitive Processes*. Hillsdale, Erlbaum. Vol. 6. 57–58.
- Kintsch, W. – T. van Dijk 1978. Toward a Model of Text Comprehension and Production. *Psychological Review*. 85. 363–394.
- Koffka, K. 1935. *Principles of Gestalt Psychology*. New York, Harcourt.
- Korsakoff, S. S. 1889. Étude médico-psychologique sur une forme des maladies de la mémoire. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*. 28. 501–530.
- Lacombe, R. 1930. *La psychologie bergsonienne. Étude critique*. Paris, Alcan.
- Laurens, S. – Roussiaux, K. (szerk.) 2002. *La mémoire sociale. Identités et représentations sociales*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes.
- Le Paumier, F. – Zavalloni, M. 2002. Mémoire collective et système identitaire : De Maurice Halbwachs à l'éco-écologie. In S. Laurens – K. Roussiaux (szerk.) *La mémoire sociale. Identités et représentations sociales*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes. 65–82.
- Lévy-Bruhl, L. 1910/1951. *Les Fonctions Mentales dans les Sociétés Inférieures*. Paris, Presses Universitaires de La France (9. kiad.).
- Lévy-Bruhl, L. 1922/1923. *The Mentality of Primitive People*. London, Allen and Unwin.
- Mahr, J. – Csibra G. 2017. Why Do We Remember? The Communicative Functions of Episodic Memory. *Behavioral and Brain Sciences*. 41. 1–93.
- Mandler, J. M. – M. S. Johnson 1977. Remembrance of Things Parsed: Story Structure and Recall. *Cognitive Psychology*. 9. 111–151.
- Marcel, J.-C. 2007. Mémoire, espace et connaissance chez Maurice Halbwachs. In M. Jaisson – C. Baudelot szerk. *Maurice Halbwachs, sociologue retrouvé*. Paris, Editions rue d'Ulm. 103–126.
- Middleton, D. – C. Crook 1996. Bartlett and Social Ordered Consciousness. *Culture & Psychology*. 2. 379–396.
- Middleton, D. – D. Edwards (szerk.) 1990. *Collective Remembering*. London, Sage.
- Morin, O. 2016. *How Traditions Live and Die*. Oxford, Oxford University Press.
- Moscovici, S. 1961/2008. *Psychoanalysis. Its Image, its Public*. London, Polity Press.
- Moscovici, S. S. 1984. *The Phenomenon of Social Representations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Müller, G. E. – A. Pilzecker 1900. *Experimentelle Beiträge Zur Lehre Vom Gedächtniss*. Leipzig, Barth.
- Namer, G. 1987. *Mémoire et société*. Paris, Klincksieck.
- Namer, G. 1994. *Postface*. In Halbwachs 1994. 297–367.
- Namer, G. 1999. La mémoire culturelle chez Halbwachs. *L'Année Sociologique*. 49. 223–235.
- Nora, P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*. 26. 7–24.
- Nora, P. 2010. *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Ford. K. Horváth Zsolt. Budapest, Napvilág.
- Páez, D. – M. Bobowik – L. De Guissmé – J. H. Liu – L. Licata 2016. Mémoire collective et représentations sociales de l'Histoire. In G. Le Monaco – S. Delouvée – P. Rateau (szerk.)

- Les représentations sociales. Théories, méthodes et applications.* Louvain La Neuve, DeBoeck. 539–571.
- Philippe, J. 1897. Sur les Transformations de nos Images Mentales. *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*. 43. 481–493.
- Piaget, J. 1950/1972. *Psychology and Epistemology: Towards a Theory of Knowledge*. Harmondsworth, Penguin.
- Pléh Cs. 1987. On Formal- and Content-Based Models of Story Memory. In L. Halász (szerk.) *Literary Discourse. Aspects of Cand social Psychological Approaches*. Berlin, De Gruyter. 100–112.
- Pléh Cs. 1998. *Történet szerkezet és emlékezeti sémák*. Budapest, Akadémiai.
- Pléh Cs. 2003. Narrativity in Text Construction and Self Construction. *Neohelicon*. 30. 187–205.
- Pléh Cs. 2004. A műveltségkép és a modern pszichológia. *Educatio*. 2. 195–215.
- Pléh Cs. 2012. Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória. *Iskolakultúra*. 3. 1–24.
- Pléh Cs. 2019a. Maurice Halbwachs öröksége és a mai emlékezetpolitikák. In Papp Barbara (szerk.) *Lélek és történelem*. Budapest, Nemzeti Kulturális Alap. 9–27.
- Pléh Cs. 2019b. Az emlékezés hullámai: Ember – társadalom – kultúra 150 év emlékezet elméleteiben. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 74.
- Propp, A. 1928/1995. *A mese morfológiája*. Ford. Soproni András. Budapest, Osiris.
- Racsmány M. 2019. *Lektor vélemény*. (Kézirat.)
- Ricoeur, P. 1990. *Soi-même comme un autre*. Paris, Seuil.
- Ricoeur, P. 1999. *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Ford. Angyalosi Gergely és mások. Budapest, Osiris.
- Rumelhart, D. E. 1975. Notes on a Schema for Stories. In D. G. Bobrow – A. N. Collins (szerk.) *Representation and Understanding*. New York, Academic Press. 211–236.
- Rumelhart, D. E. 1980. Schemata: The Building Blocks of Cognition. In R. J. Spiro – B. C. Bruce – W. F. Brewer (szerk.) *Theoretical Issues in Reading Comprehension*. Hillsdale/N.J., Erlbaum. 33–58.
- Rumelhart, D. – D. Ortony 1977. The Representation of Knowledge in Memory. In R. C. Anderson – R. J. Spiro – W. E. Montague (szerk.) *Schooling and the Acquisition of Knowledge*. Mahlah/N.J., Lawrence Erlbaum Associate. 98–135.
- Sabourin, P. 1997. Perspective sur la mémoire sociale de Maurice Halbwachs. *Sociologie et sociétés*. 29/2. 139–161.
- Saint-Laurent, C. de – I. Bresco – S. H. A de Luna – B. Wagoner 2017. Collective Memory and Social Sciences in the Post-Truth Era. *Culture & Psychology*. 23/2. 147–155.
- Saito, A. (szerk.) 2000. *Bartlett, Culture and Cognition*. London, Psychology Press.
- Schacter, D. 2001. *Forgotten Ideas, Neglected Pioneers: Richard Semon and the Story of Memory*. Philadelphia, Psychology Press.
- Schank, R. 1975. The Structure of Episodes in Memory. In D. G. Bobrow – A. N. Collins (szerk.) *Representation and Understanding*. New York, Academic Press. 237–272.
- Schank, R. – R. Abelson 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. New York, Halsted.
- Semon, R. W. 1921. *The Mneme*. London, Allen and Unwin.
- Shoham, H. 2011. Rethinking Tradition: From Ontological Reality to Assigned Temporal Meaning. *Archives of European Sociology*. 52. 313–340.
- Sokolov, E. N. 1969. *Mekhanizmy Pamiati*. Moscow, Izd MGU.
- Sperber, D. 1985. Anthropology and Psychology: Towards an Epidemiology of Representations. *Man* (London). 20. 73–89.

- Sperber, D. 1996. *Explaining Culture: A Naturalistic Approach*. Oxford, Blackwell (magyarul: *A kultúra magyarázata*. Ford. Pléh Csaba. Budapest, Osiris, 2001).
- Sperber, D. – L. A. Hirschfeld 2004. The Cognitive Foundations of Cultural Stability and Diversity. *Trends in Cognitive Sciences*. 8. 40–46.
- Squire, L. R. 2004. Memory Systems of the Brain: A Brief History and Current Perspective. *Neurobiology of Learning and Memory*. 82. 171–177.
- Tarde, G. 1890/2012. *Les lois de l'imitation*. Paris, Alcan. Elektronikus változat: http://classiques.uqac.ca/classiques/tarde_gabriel/lois_imitation/lois_imitation.html
- Tarde, G. 1903. Inter-Psychology: The Interplay of Human Minds. *International Quarterly*. 7. 59–84.
- Thorndyke, P. W. 1977. Cognitive Structures in Comprehension and Memory of Narrative Discourse. *Cognitive Psychology*. 9. 77–110.
- Thorndyke, P. W. – F. R. Yekovich 1980. A Critique of Schema-Based Theories of Human Story Memory. *Poetics*. 9. 23–49.
- Tulving, E. 1985. How Many Memory Systems Are There? *American Psychologist*. 40. 385–398.
- Tulving, E. 2007. Are There 256 Different Kinds of Memory? In James S. Nairne (szerk.) *The Foundations of Remembering. Essays in Honor of Henry L. Roediger, III*. Hove/UK, Psychology Press. 39–52.
- Viaud, J. 2002. Contribution à l'actualisation de la notion de mémoire collective. In S. Laurens – K. Roussiaux (szerk.) *La mémoire sociale. Identités et représentations sociales*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes. 21–32.
- Wagoner, B. 2013. Bartlett's Concept of Schema in Reconstruction. *Theory & Psychology*. 23/5. 553–575.
- Wagoner, B. 2015. Qualitative Experiments in Psychology: The Case of Frederic Bartlett's Methodology. *Forum: Qualitative Social Research*. 16/3. <http://www.qualitative-research.net/>
- Wagoner, B. (szerk.) 2017. *Handbook of Culture and Memory*. Oxford, Oxford University Press.
- Wagoner, B. – A. Gillespie 2014. Sociocultural Mediators of Remembering: An Extension of Bartlett's Method of Repeated Reproduction. *British Journal of Social Psychology*. 53. 622–639.
- Weldon, M. S. – K. D. Bellinger 1997. Collective Memory: Collaborative and Individual Processes in Remembering. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*. 23. 1160–1175.
- Wertsch, J. V. 2002. *Voices of Collective Remembering*. New York, Cambridge University Press.
- Wertsch, J. V. 2008. The Narrative Organization of Collective Memory. *Ethos: Journal of the Society for Psychological Anthropology*. 36. 120–135.
- Wertsch, J. V. – H. L. Roediger III. 2008. Collective Memory: Conceptual Foundations and Theoretical Approaches. *Memory*. 16. 318–326.